

ÇERKEZLER

CIRCASSIAN WARRIOR
(SCHAMYL)

GATHERING OF THE CONFEDERATED PRINCES OF

N.B. The Ubin is a tributary

NOTE.

Part of the line of the Russian Levelling Survey between the Black and Caspian Seas, for the purpose to ascertain the depression of the latter, made by Russ, Sawitsch and Sabler in 1836 and 1837. Figures with prefixed denote points situated below the level of the Black Sea. Summits permanently covered with snow height of the Snow line Ararat 14,200 ft.
 Alburuz 11,100
 Kasbek 10,600.

• Ruins and ancient sites

CIRPASSIAN MAIDEN.

KAFKASYA - ÖZGÜRLÜK İÇİN MÜCADELE

ÇERKEZLER

ÇERKEZLER

LITERA, 2011

Çerkezler Kuzey-Batı Kafkasların en eski yerli nüfusudur, öz ismi Adige'dir. "Çerkez" terimi Doğu ve Avrupa kaynaklarında çok sayıda Adigelerin ortak adı olarak kullanılmaktaydı. Çerkezlerin yerleştiği topraklarını belirtmek için adı Çerkesya (Çerkezistan) olan coğrafya-tarihi terim ortaya çıktı.

Tarih boyunca Çerkesya, Karadeniz ve Kuban Nehri'nden Sunc Nehri'nin Terek Nehri'ne katılmasına dek Kuzey Kafkasların Batısı ve merkez kısmını içermektedir. Kafkas Dağlarının dibinde bulunan dereleri ve ovaları içeren bu toprak oldukça geniştir. Adige dili, İberya-Kafkas dilleri ailesinin Abhaz-Adige grubuna aittir. Çerkezler (Adigeler) kendi aralarında etnik gruplara ayrılır. Bunların içinde sayıları fazla olan Abadzeh, Besleney, Bjeduğ, Yegerukay, Temirgöy (Çemguy), Mamhığ, Mahoş, Nathvac, Janay, Kabardey, Şapsığ, Hatukay gibi topluluklardır.

Şapsığlar, Büyük Şapsığ ve Küçük Şapsığ olmak üzere iki kola ayrılır. Küçük Şapsığlar, Karadeniz kıyısında Şahe ve Pşada nehirleri arasında; Büyük Şapsığlar ise Kafkaslar'ın Kuzey yamaçlarında Adagum, Kuban (Adigece -Psij) ve Sups nehirleri arasında oturuyorlardı. **XIX. yüzyılın 30'lu ve 40'li yıllarında** Şapsığların sayısı yaklaşık 200 bine ulaştıydı.

Natkhuaçlar yüzyılın ilk yarısında **Pşada Nehri'nden Kuban Nehri'nin alt beline** dek ve Kuban Nehri'nin kolundan doğuda **Adaguma Irmağı'na** kadar olan

bölgede yaşıyorlardı. XIX. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarında sayıları yaklaşık 60 bin kişiydi.

Janaylar'dan kaynaklarda XVII. yüzyılda söz edilmektedir. XVII. yüzyılda Kuzeydoğu Karadenizde, **Kuban Nehri'nin sol kolları olan Abin, Habl ve İl** arasında ve **Tuapse Irmağı'nın** kuzeybatısında oturuyorlardı. XIX. yüzyılın başlangıcında **Kuban Nehri'nin** alt kısmı ve **Temes (Adigece-Tzamas) ve Pşada** nehirleri arasındaki Karadeniz kıyıları Janaylar'ın elindeydi. Janaylar, XIX. yüzyılın başında Ruslarla savaş ve Adigelerin Milli konsolidasyon sürecinde Şapsığ ve Natkhuaçlara karıştılar.

Abadzehler (Çerkezce-Abazaha) çerkesleşmiş Abazalardı. Onların adı '**Alt Abazalar**' anlamına gelmektedir. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarındaki verilere göre iki dala ayrılmaktaydılar. Bunlar, ırmakların yaptığı ovalarda yaşayan "**Alt Abadzehler**" ve dağlık bölgelerde yaşayan "**Yukarı Abadzehler**" olarak adlandırılmaktaydılar. **Abadzehler, Sup ve Belaya (Adigece-Şagvaşv) ırmakları boyunda** ve Kafkasların ana sıradağları arasında yaşamışlar. Bunların en sık yerleşimleri **Kurcips, Pşış, Belaya** nehirleri'nin boyunda yer almaktaydı. **Yukarı Abadzehler; Pars, Belaya, Kurcips, Pşekha, Pşış**

nehirleri'nin üst boyunda yaşamışlar, büyük köylerde oturmuşlardır. Ruslar, Kafkas dağlarının köylerine Türk kelimesinden türetilmiş Avul ismini vermişler. Bu terim Rusça'nın etkisiyle Gürcüce'ye de girmiştir. **Abadzehlerin** köylerinin adları, genellikle, aznavur kabilelerine göre verilmekteydi. **XIX. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarında** Abadzehlerin sayısı yaklaşık **160 bin** kişiydi. **XX. yüzyılın başlangıcında** bunlar **Kuban bölgesinin Ekaterinodar va Maykop** bölümlerindeki Çerkez Avullarına (köylerine) yerleştirilmiştir. 1901 yılının verilerine göre sayıları **5 bin kişiye** azalmış, demek oluyor ki, bu dönemde Rusya'da **Abadzehlerin** ancak onda biri (1/10) kalmıştır.

Bjeduğlar, XIX. yüzyılın ilk yarısında Abadzehler'in Kuzeyinde tâ Kuban Nehri'ne kadar olan bölgede yaşamışlardır. Bunlar da **Hamış ve Çerçeney** olarak iki gruba ayrılırdı. Hamışlar **Sup** Nehri'nden **Psekups** (Adigece - **Psakupsa**) Nehri'ne değin; **Çerçeneyler** ise doğuda **Pşış** Irmağı'na kadar olan bölgede yaşamışlar. Bunların sayısı da yaklaşık olarak **10 bin kişiden** ibaretti.

Temirgöyler Belaya Nehri'nin alt kısmı ve **Laba** Nehri arasında yaşamışlar. Temirgöyler'den; **Hatukay, Yegerukay** ve **Mamhığ** gibi kabileler ayrılmıştır. **Hatukaylar Pşış Nehri'nin** alt kısmı ve **Belaya** Nehri arasında; **Yegerukaylar**

HADJI GHAZIL BEG,
(The Lion of Circassia)

Laba ve **Belaya** nehirleri boylarında; **Mamhıġlar** ise **Kurcips** ve **Belaya** nehirleri arasında yaşamışlardır. **XIX. yüzyılın ilk yarısında** sayıları ařaġıda verildiġi şekildeydi:

Temirgöyler - 15 bin kişi; **Hatukaylar** - 8 bin kişi; **Mamhıġlar** - 5 bin kişi; **Yegerukaylar** - 2500 kişi.

Kabardeyler: z ismi **Kabartay/Adige**. Kuzey Kafkaslar merkez kısmında yaşıyorlar. Kabardeylerin yerleşmiş oldukları toprakları belirtmek için Kabardey terimi ortaya ıktı. Bu isim XV. yüzyılda kullanılmaya başlandı. XVI. yüzyılda Kabardey; **Büyük Kabardey** (Terek Nehri'nin batısı) ve **Küçük Kabardey** (Terek ve Sunca nehirleri arasında) olarak ikiye ayrıldı.

XIX. yüzyılın başına kadar Batı Kafkasların Adigeleri ve Kabardeyleri arasında sınır Kuban Nehri'nden geçmekteydi. 1804-1822 yıllarında Kabardey'de anti-sömürgeci hareket sonucunda Kabardeylerin bir kısmı Kuban Nehri'nden geçip **Besleneyler** ve **Abadzehlerin** yanında yerleşmişler. Sonradan "Kaçmış Kabardeyler" adıyla tanınmış bu halka bugün Çerkezler denir. **XIX. yüzyılın** 30'lu yıllarının sonunda

COSTUMES DU CAUCASE

Dessiné par le Prince G. Gagarine.

Lith. par Janet Langlois.

Montagnard Kaboulghaï

côte de la mer noire.

Paris, A. Housier, éditeur et boulevart des Italiens

Imp. par Lemercier à Paris.

Büyük Kabardey’de, 2 830 haneyle 92 yerleşim; Küçük Kabardey’de ise 1 130 haneyle 23 yerleşim vardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabardeylerin sayısı yaklaşık 45 bin kişiydi.

Geleneksel olarak, Çerkezler göçe yatkın milletlerdendi. Aralarındaki çeşitli etnik gruplar sık sık bir yerden başka bir yere geçmekteydi. XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında Adige milletinin birleştirip pekiştirme süreci yanı az sayılı etnografya grupların büyük etnografya gruplarına karışması yoğun bir şekilde gerçekleşmekteydi. **Hegakların** (Anapa çevrelerinde yaşamışlar) sayıları savaşlar ve 1812 yılının veba salgını nedeniyle oldukça azaldı. Kalan kısmı ise Natkhuaçlar’a karıştı. Temirgöyler’e Ademiylar, Yegerukaylar, Mamhığlar gibi gruplar karışıyordu. **Guaylar** (XVIII. yüzyılda Karadeniz kıyılarında yaşamışlar) XIX. yüzyılın ilk yarısında Şapsığ ve Natkhuaçlar’a karışmıştır Janaylar de aynı kaderi paylaştılar. Bu sürecin en önemli nedenlerinden biri de Rusya’nın saldırganlık politikası idi.

Çerkezlerin bileşimine yabancı etnik gruplar da karışmıştır Örneğin, bunlar XVIII. yüzyılda iki dilli olan, **Abazaca** ve **Adigece** konuşan **Bjeduğlar**’dır. Bunlar, XIX. yüzyılın başlangıcında tek bir etnik birim olarak yerleşmiş değildi, çeşitli nehirlerin derelerinde yaşamışlardı. **Abadzehlerin** etnik temeli de Adige değil de, Abazaydı. XIX. yüzyılda **Adige**, **Abhazlar**, **Osetler** vs. gibi Osmanlı’ya göç etmiş Kafkas dağ Milletleri bugüne dek kendilerine Çerkezler demişlerdir. Yurtdışı edebiyatında Çerkez sıkça genel olarak Kafkasyalı olarak kullanılmaktaydı.

1860'lı yılların idari reformlarına göre Adige nüfusu baştan askeri okruglara, sonra ise ilçelere göre ayrılmıştır. Rusya'da Sovyetler düzeni kurulduktan sonra Çerkezler (Adigeler) birkaç toprak ve idari birim olarak ayrılıp çeşitli milletler olarak ilan edildi. **Adigeler** (öz ismi - Adiğa) Rusya Federasyonu bünyesinde yaşıyorlardı, sayıları 129 bin kişiydi. Bunlardan Adigey'de (Krasnodar bölgesi) – 95,4 bin kişi; Lazarevskoye ve Tuapse bölgelerinde 20,8 bin kişi; **Çerkezler** (öz ismi - Adige) Rusya Federasyonunda 51 bin kişi, başlıca Karaçay-Çerkez'de (42 bin kişi) yaşamaktadır. **Kabardeylerin** sayısı (öz ismi – Kabardey/Adige), Rusya Federasyonunda, Kabardey-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde 386 bin kişi olarak belirlenmiştir.

Lith.

Batı Kafkasların Diğer Halkları

Çerkezlerle beraber Batı Kafkasya'da diğer eski yerli halklar da yaşamışlar. Birbirlerine benzer kültür, gelenekler ve düşüncelere sahip olan bu halklar birbirine akraba halklar halkları idi.

Abazalar – öz ismi – Abaza. **Tapantay ve Aşharay** olan iki etnografya gruba ayrılmış Abhaz-Adige kökenli millettir. **XIX yüzyılın ilk yarısında** Batı Kafkasya'nın dağlık alanında Kuma, Kuban Nehirleri'nin sol kıyısında ve Laba Nehri'nin başlangıcı arasındaki arazilerde yaşamışlar. **Aşharaylar** iki gruba ayrılırdı: Karadeniz (Çikler) ve Kuzey Kafkasya kabileleri: **Tam** (Laba Nehri'nin yukarı kısmında yaşamışlar); **Kızılbaş** (Büyük ve Küçük Laba arasında, bu nehirlerin yukarı kısmında yaşamışlar); **Çegirey, Şahgirey** (Küçük Laba'nın üst kısmında); **Başılbaş** (Uruf ve Büyük Zelençuk'un üst kısmında); **Bağ** (Hodz Nehri'nin kıyısında); **Barakay** (Gups Nehri'nin üst kısmında); **Bashiğ** (Kuban Nehri'nin üst havzasında, Kuma, Kuban ve

Jeune fille Circassienne.

Uruf nehirleri aralarında). **Tapantay** Abazaları aşağıda yazılı etnografya gruplarına göre dizilmiştir: **Dударukay, Lau, Cantemir, Biberd, Klič, Tram.**

Cigetler – Abazaların etnik grubudur (Abhazlar onları **Sadzl**ar adıyla tanır). Bunların yerleşim toprakları dağ ve deniz kıyısı kabilelerine göre ayrılırdı. Cigetler’in dağ kabileleri şunlardı: **Pshu** – Bzıb Nehri’nin üst boyunda; **Aibga** – Psou Nehri’nin üst boyunda; **Tzvica** – Mzimtza Nehri’nin orta boyunda; **Ahçıpsı** - Mzimtza Nehri’nin üst boyunda; **XVIII.-XIX. yüzyılda** Cigetler’in deniz kıyısı kabileleri Karadeniz Kuzeydoğu sahilinde, Bzıb ve Hosta (Hamış) nehirleri arasında yaşıyorlardı. Bunların sınırı Kuzey tarafında Kafkas ana sıradağlarının üzerinden geçmekteydi, batısında Karadeniz vardı. Prenslerin soyadlarına göre isim alan deniz kıyısı kabileleri aşağıda yazılı yerlerde yaşamaktaydı: **Tsan** – Bzıb ve Haşupse (Tsandripş) nehirleri arasında; **Geç** – Haşupse ve Mzimta nehirleri arasında; **Ard** (Ared) – Mzimta ve Hosta nehirleri arasında. Cigetler’in deniz kıyısı kabileleriyle yerleşmiş topraklar Ciketi (Cikistan) adıyla tanınmıştı. Göçe oldukça yatkın bir özelliğe sahip olan Cigetler, yoğun bir biçimde Ubıh ve Abhazlar’a karışırldı. Onlar yalnız diğerlerin topraklarına değil birbirlerinin topraklarında da yerleşirlerdi; ayrıca diğer kabilelere de karışırldı.

Ubıhlar - Abhaz-Adige kökenli bir millettir. Araştırmacılara göre, bunlar **Abaza** ve **Çerkezler** (Adigeler) arasında ortak halka oluşturuyorlar; Hosta ve Şahe (Subaş) nehirleri arasında yaşıyorlardı. Kabilelerine bölüşü şöyledir: **Subaşı, Hize, Vardane, Psah**e, **Saşe** (Şvaça), **Hosta** (Hamış). **XIX. yüzyılın ilk yarısında** sayıları yaklaşık 25 bin kişiydi. **1864 yılında** tümüyle Osmanlı’ya göç ettiler ve orada tamamen asimile oldular. Millet, özgürlüğünü kaybedeceğine yurdundan sürgüne gitmeyi ve nihayet, ölümü tercih etti.

Şu anda Türkiye’de ana dilini bilmeseler de, kendini Ubıh sayan onlarca kişi oturmaktadır. Ubıh dilini, folklorunu, tarihini mükemmel bir şekilde bilen **Tevfik Esenç** (1904 - 1992) “Son Ubıh” olarak sayılmaktadır. Ünlü Fransız dilbilimci **J. Dumezil** Tevfik esenç’ten Ubıh diliyle ilgili bir sürü bilgiler ediniş notlar yazmıştı.

XVI.-XIX. yüzyıllarda Rusya ve Kafkaslar

Kafkaslar her zaman önemli stratejik bir bölge olarak tanınırdı. Asya'dan Avrupa'ya, Yakın Doğu'dan Orta Doğu'ya giden en önemli ticaret yolları hep Kafkaslar'dan geçmekteydi. Dolayısıyla Rusya tarafından Kafkaslara sahip olmak, Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinde sabit ve sağlam bir şekilde yer almak anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda bu, Doğu'da ekonomik ve politik bakımdan egemen olma imkânı sağlamaktaydı.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Rusya artan siyasi, ticari ve ekonomik menfaatlerini gözeterek Doğu'ya doğru ilerleme isteğini açıkça ortaya koydu. **XVI. yüzyılın ortalarından itibaren** Rusya'nın işgalci politika gündeminde Kafkaslar konusu her zaman için yer almıştır.

1556 yılında Rusya, Astrahan Hanlığı'nı ele geçirip kısa zaman içerisinde göçebe Nogaylar'ın toprakları hesabına sınırlarını Terek Irmağı'na kadar ulaştırdı. **1557 yılında** bazı Kabardey Prensleri Rusya'nın himayesine girdiler. Bu zamandan beri, **1567-1588 yıllarında**, Kuzey Kafkaslarda, Terek ve Sunca ırmakları üzerine ilk Rus kaleleri (Terek Kalesi, 1567) ve askeri yerleşkeleri (Terek askeri yerleşkesi, 1588) ortaya çıkmıştır.

XVII. **yüzyılda** Rusya Hükümeti, asıl dikkatini ülkesinin Batı sınırlarına çektiğinden, Doğu'da gerektiği seviyede aktif hareketlerde bulunamazdı. Ama bu yüzyılın sonunda ve **XVIII. yüzyılın** başında **I. Petro** (1682-1725) tarafından Doğu'da gerçekleştirilen etkinliklerden, Kafkaslar ve Yakın Doğu hâlâ Rusya'nın menfaat alanında yer aldığı belli olmuştu.

1696 yılında I. Petro, Don Irmağı havzasında bulunan önemli stratejik nokta olan Azak Kalesini Türklerin elinden zorla alarak Azak denizinde Rus Donanmasının temelini atmıştır. Böylece, **XVII. yüzyılın** sonunda Volga ve Don ırmakları'nın alt boyları Rusya'nın elinde olmuştur. Buralara sahip olan, doğrudan Kuzey Kafkaslar'da da siyasi bakımdan egemenlik elde etmiş oluyordu. Bundan sonra Kafkasya ve Yakın Doğu'da Rusya'nın karşısına yeni perspektifler açılmıştır.

Rus Hükümeti, ülkesi için bu bölgenin önemini gayet iyi anlardı. Ekonomik ve ticari menfaatlerinin dışında Rusya'nın amacı; Yakın Doğu'da ekonomi ve siyasi bakımdan egemenlik kurma anlamına gelen, Orta Asya ve Yakın Doğu'dan geçen ticaret yollarının elde edilmesi ve Karadeniz'e çıkılması olmuştur.

“Balta görmemiş orman” (Mozdok)

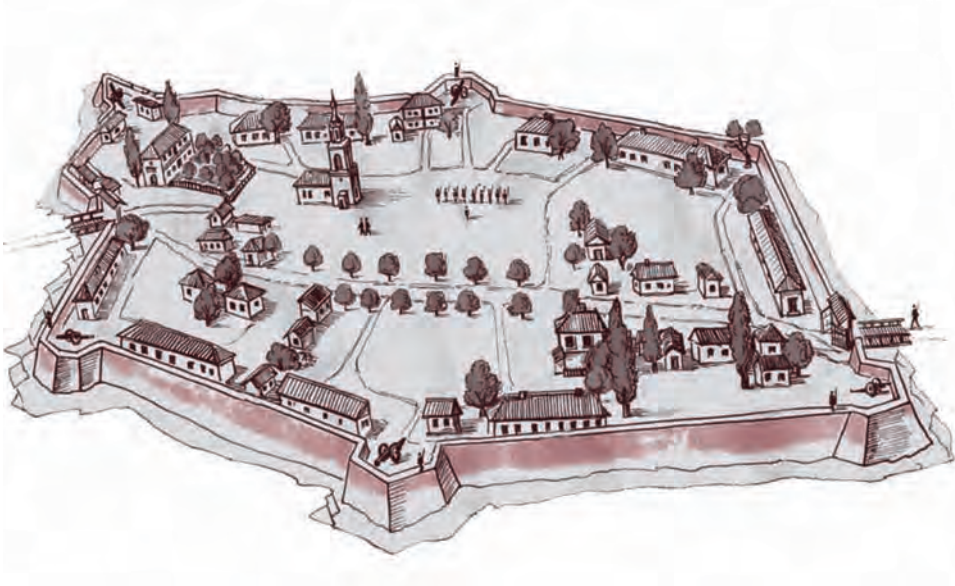
1735 yılında Ruslar Terek Irmağı üzerine Kızılyar Kalesi'ni inşa ederek Kafkas Kordon Hattı'nı oluşturmanın temelini attılar. **1763 yılında** Rus ordusu Kabardey'e zorla girip Terek Irmağı'nın sol sahilinde **Mozdok Kalesi'ni** (Kabardeyce **Mazdagv** – “Balta görmemiş orman”) kurdu ve orada Kazak garnizonu bıraktı. Kabardeyler

bu olaydan öfkelenip kalenin yıkılmasını önemle rica ettiler. Rusya onların isteğini yerine getirmeyip aksine Kabardey'e ilave askeri birlikleri gönderdi. Buna cevaben Kabardeyler büyük güçlerle hücum ettiler. Böylece Rusya-Kafkasya savaşı (1763-1864) başladı. Bu savaşta Rusya, Kuzey Kafkasların (Merkez, Batı ve Doğu Kafkaslar) ele geçirmeyi amaçlıyordu. Kafkas dağlıları tarafından ise savaşın anti-sömürgeci ve milli kurtuluş amacı taşıyan özellikleri vardı.

1783 yılının Nisan ayında Rusya Kırım Hanlığı'nı elde edip sınırlarını Kuban Irmağı'na dek genişletti. Böylelikle, Kuzey Karadeniz Dinyester Irmağı'nın bir kolundan Taman Yarımadası'na kadar, aynı zamanda Kuban boyundaki stepler gibi topraklar Rusya himayesine girmiş oldu. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da yayılmasıyla beraber Rus sömürgecileri tarafından, ilk önce Kazaklar aracılığıyla bu bölgenin işgali gerçekleştiriliyordu.

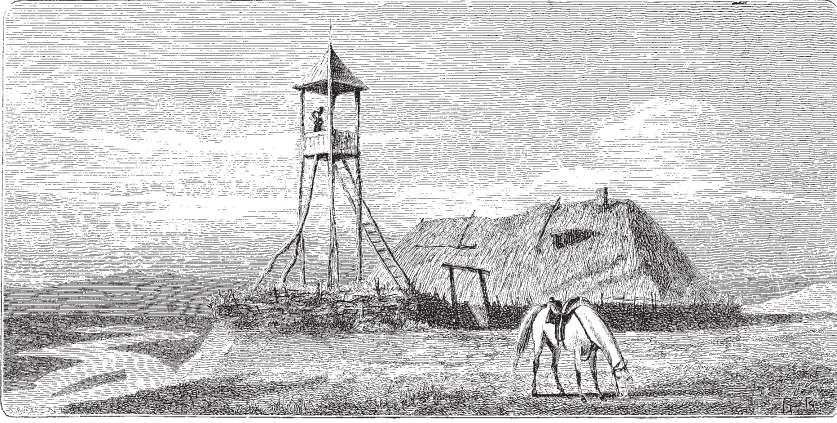
Aynı dönemde, **1783 yılının Temmuz ayında**, Kartli-Kakheti Krallığı Rusya himayesine girdi ve kendisiyle gerekli ilişkileri sağlamak amacıyla Gürcistan askeri yolunun inşa edilmesine başlandı. Ruslar, yolun korunması için Terek Irmağı'nın üst boyunda kaleler inşa ettiler. Bunların arasında Güney Kafkaslar'daki egemenlik için önemli rol oynanacak olan Vladikafkas (1784) yer almaktaydı. Terek Irmağı üst boyunda Rus kalelerinin inşa edilmesiyle Osetya resmen Rusya'nın eline geçmiş oldu.

XVIII.yüzyılın sonunda Terek ve Kuban Irmakları'nın boylarında inşa edilmiş Rus kaleleri ve Kazak stanitsaları'nın zinciri Hazar Denizi'nden tâ Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanıyordu. Terek Irmağı sol sahilinden ve Kuban Irmağı sağ kıyısından geçen ve bu nehirler arasındaki arazileri de içine alan, güçlendirilmiş "Kordon Hattı" kuruldu. Bu hat, Rusya topraklarını Kafkas dağlarının topraklarından ayırt etmekteydi. "Kordon Hattı"nın kurulması; yeni kalelerin inşa edilmesi, Kazakların göç etmesi ve kuvvetlendirilmiş yerleşkelerinin oluşmasının anlamına gelmekteydi. Bu ise Dağlıların direnişine sebep oldu. Dağlılar, ortaya çıkmış olan tehdidi gayet iyi görürlerdi. Dolayısıyla Rus kalelerine ve yerleşkelerine saldırıyorlardı. Kafkasya Hattı'nın sadece kendi savunma önemi –Rusya topraklarının Kafkas dağlıların saldırganlarından korunması - yoktu. Gelecekte bu, Rusya İmparatorluğu sınırlarının güney istikametine doğru genişlemesinde ileri karakol olmalıydı.

XIX. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu, Gürcistan'ı ve Güney Kafkaslar'ın diğer siyasi birimlerini fethetti. Bundan sonra ertelenmeyecek stratejik ve siyasi görevi, Kafkaslar'da Rusya'nın siyasi durumunun özelliğinden yola çıkarak, Kuzey Kafkaslar'ın ele geçirilmesi oldu. İmparatorluğa tâbi tutulmuş topraklar Kafkas Sıradağları'nın güney tarafında bulunuyordu. Bunların fethedilmesi Kuzey Kafkas dağlık hattını ele geçirinçeye kadar olmuştur. Böylece, İmparatorluğun Kafkas toprakları Metropol'den uzakta kalmıştır. Dolayısıyla, Kuban-Terek "Kordon

Hattı'nın güneyinde bulunan toprakların elde edilmesi acil bir şekilde gündeme gelmiştir. Bu konu çözülünceye kadar Güney Kafkaslar'da Rusya'nın egemenliği sabit olamazdı. Bundan ötürü, Napolyon karşısına savaş kampanyasını bitirdikten sonra Rusya Hükümeti bu konu çözmek için hazırlıklarına başladı.

1817 yılında Rusya Komutanlığı, Kafkas "Kordon Hattı'nın sol kanadını Terek Irmağı'ndan Sunca Irmağı'na almıştır. Bu olay Ruslar'ın, dağlıların topraklarında derinliğine planlı bir şekilde ilerlemeye başlamalarının habercisi oldu. Ruslar, dağlıların köylerini yağmalayıp ormanları kesip yollar yapıyorlardı; Kaleleri inşa edip adım adım dağların derinliğine doğru ilerliyorlardı. Rus politikası, Kafkas halklarının ezilmesine yönelmiştir. Kuzey Kafkas'ta Rus askeri-idari yönetmeliğini koymaya çalışarak, kendi saldırgan ve sömürgeci politikasını tamamen açığa vurmuştur. Rusya'nın bu politikası, Kuzey Kafkasya dağlılarının karşı-tepkisini doğurmuştur. Rusya-Kafkasya savaşının (1763-1864) yeni aşaması başladı. Bu aşamada Rusya; Dağlı Dağıstan'ı, Çeçenistan'ı ve Batı Kafkasya'yı, aynı zamanda, Karadeniz'in Kuzeydoğu kıyısını ele geçirmeyi amaçlıyordu.

1859 yılında Rusya, Kafkasya'nın kuzeydoğusunu ele geçirmiştir. 1864 yılının Mayıs ayında ise Batı Kafkasya'nın fethedilmesiyle Kafkaslar'da yüzyıllık savaşını zaferle bitirmiş oldu. Savaşa son verdikten sonra Rus Hükümeti, ele geçirilmiş toprakların nüfusunu Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme mecburiyetinde bırakıp bu bölgenin sömürgeleştirilmesine başladı. Bu büyük göç "Muhacirlik" adıyla bilinmektedir.

Rusya-Kafkasya Savaşı

XVIII.-XIX. yüzyıllarda Rusya İmparatorluğu tarafından Kuzey Kafkaslar'ın fethedilmesi için başlatılan savaş hareketlerinin dizisi şöyle bir ad almıştır. Araştırmacıların bir kısmı; Rusya-Kafkas savaşı'nın başlama noktası olarak 1711 yılında Kont P. Apraksin'in Kuban kıyılarına doğru yapılmış seferini saymaktadır. Öbür kısmı ise savaşın başlama nedeni olarak 1763 yılında Kafkaslar'ın elde edilmesinde önemli rol oynayan Mozdok Kalesi'nin kurulmasını düşünmektedir. Diğer kısmı ise, savaş başlama tarihi olarak 1817 yılında General A. Yermolov tarafından dağlılar topraklarının derinliğine planlı ilerlemelere başlanmasını saymaktadır. Savaşın bitimine gelince, bu şüphesizdir ki, 21.05. 1864 tarihinde Rusya Kafkasya savaşı'nın son verilmesi ilan edilmiştir.

Kafkasya Müstahkem Hattı

Kafkasya müstahkem Hattı yanı 'Kordon Hattı', Kafkasya savaşı sırasında Rus ordusu tarafından yapılmış karakol ve kaleler sistemi idi. Bu yapılar sistemi Rus toprakları ile boyun eğmemiş olan Kafkasya halkların toprakları arasında bir nevi sınırdı. Kafkasya müstahkem Hattı, kaleler ve **Mozdok, Groznaya, Vladikafkas, Georgievskaya, Ust-Labinskaya, Ekaterinodar** gibi Kazaklar'ın **stanitsaları'ndan** ibaretti. Bunlar arasında 25-30 km-lik mesafede yapılar, hendekler; her 3-5km-lik mesafede ise karakollar bulunmaktaydı.

Yapılar, genellikle, kurgan biçiminde düzenlenirdi, bazen önü siper ve yukarısı ahşap çitle kaplıydı. Siper önünde barikatlar ve atlıları önlemek için engeller konurdu. Her 200-600 metrelik mesafede kurgana yaklaşıncı tüfikle korunmasına imkan veren çıkarılmış hendekler vardı. Aynı zamanda yakıt fiçileriyle donanmış alarm köşkleri de inşa edilmekteydi. Düşman yaklaşıncı köşkler üzerine ateş yakardı. Kurgan arkasındaki köşklere ya da topraktan yapılmış yapılarda bulunan hat askeri birlikleri ve Kazaklar, müstahkem Hattı'nı korumaktaydılar.

1735-1739 yıllarında Kızılyar Kalesi ve Terek yapıları yapıldığında Kafkasya Müstahkem Hattı'nın inşaatına da başlanmış oldu. **1763-1769 yıllarında** Hat

Mozdok'a kadar, **1777-1780 yıllarında** Stavropol'dan geçerek Azak'a dek uzatıldı. Bu son olan **Azak-Mozdok Hattı** adıyla tanınmıştır.**1784 yılında** Gürcistan askeri yolunda kaleler inşa edildi.

1785 yılında tüm yapılar **Kafkasya Müstahkem Hattını** oluşturdu. Sonra Sağ, Sol, Merkez kanatlarına göre Karadeniz Hattı olarak ayrıldı. **1792 yılında** Sağ kanadı Kuban Irmağı üzerine taşındı, **1792-1798 yıllarında** ise Merkez **Pyatigorsk-Batalpaşinsk'a** (şimdiki Çerkessk) kadar uzatıldı. **1792'de** Üst-Labinskaya'dan Kuban Irmağı'nın koluna dek 'Karadeniz kordon Hattı' inşa edildi. **1817-1822 yıllarında** Sunca Nehri üzerine **Groznaya, Vnezapnaya, Burnaya** gibi kaleler düzenlenip **1832'de** bunlara **Timur-Han-Şura** adlı yapı da ilave edildi. **1830 yılında** Dağıstan ve Kaheti arasında Lezgi Hattı, **1837-1839 yıllarında** ise Kuzeybatı Kafkaslar'da Karadeniz Kıyı Hattı yapıldı. **1840'ta** yeni bir 'kordon Hattı' Laba Nehri boyunda, **1850'de** ise Uruf Nehri boyunda düzenlendi. **1857-1858 yıllarında** Belaya Nehri üzerindeki Beloreçenski Hattı'nın inşaatı bitti. **1857'de** orada Maykop kalesi inşa edildi, Kuban Irmağı'nın karşı yakasında ise Kazaklar'ın yeni **stanitsaları** (büyük Kazak köyü) ortaya çıktı.

1860 yılında Rusya-Kafkasya savaşı sonuna doğru Kafkasya Müstahkem Hattı işlevini tamamladığından dolayı iptal edildi.

Kazaklar

Kazak Türkçe bir kelimedir ve önceden, Rusça'da olduğu gibi, serbest, efendisi olmayan, başı boş bir adam anlamına gelmekteydi. Bu zat, kendi sosyal çevresiyle temasları kesen biridir (**XIV.-XVII. yüzyıllar**). Rusya ve Ukrayna'da bu 'serbest halk'tan farklı sosyal soylar ortaya çıktı ve bu kelime de daha somut bir anlam kazandı. **XV. Yüzyılın sonundan itibaren** Kazaklar, Rusya Devleti'nin taşra bölgelerinde yaşayan özgür nüfusa denildi. **XV.-XVI. asırlarda** güçlü

feodal baskısı, Devlet sınırları dışına, özellikle, Güney tarafına **Don, Volga, Yaik (Ural) ırmakları'nın havzalarında** bulunan ham topraklarına köylülerin yığınsal bir biçimde kaçışlarının nedeni olmuştur. İşte böylece Kazaklar belli bir sosyal hareket olarak ortaya çıkmıştır. Komşu Feodal Devletleri ve göçebeler karşısına savaşma gerekliliği onların askeri birliklerine yazılmasını sağladı. Sonuçta, **XVI. yüzyılın II.yarisında** Don, Volga, Dinepr, Greben ve Yaik Kazaklarının askerleşmiş kabileleri ortaya çıkmıştır.

Kazak-Rusların geçim kaynakları avcılık, balıkçılık ve sığırıcılıktı. Çiftçiliğe ve tarım işlerine daha geç, **XVII.yüzyılın II.yarisından** başladılar. Gelirlerinin önemli kaynağı savaşlarda elde edilmiş ganimetler ve daha çok Rus Hükümetinden bağlanmış maaşlardı.

Rus Hükümeti, sınırları kuvvetlendirilmek, yeni toprakları ele geçirmek, dış düşmanlarıyla savaşmak için Kazakları kullanırdı. Bu nedenle Hükümet onlara hem maaş hem silah verirdi. Boş toprakları kazanan Kazaklar Sibiry ve Yakın Doğu'yu işgal ettiler.

XVIII. yüzyılın başlangıcında Kazak kabileleri, yerleşkelerine göre Kazak Ordularını (düzensiz ordular) birleştirdiler ve Asker komutanlığına tabi tuttular.

XVIII.-XIX. yüzyıllarda tamamen Asker komutanlığına tabi tutulmuş Kazaklar ordusu'nun yeni biçimini kuruldular. Yüksek askeri hazırlıkları ve gelenekleri olan Kazaklar, **XVII.-XIX. yüzyıllarda** Rusya tarafından yapılmış savaşlarda önemli bir rol oynamaktaydı.

Asker hizmetini yerine getirmek için Kazaklar kendi at ve silahlarıyla gelmeliydi. Asker hizmeti için Kazak köylerine – stanitsalara mal ve mülk verilirdi. Böylece, **XVIII.-XIX. yüzyıllarda** Rusya'da Kazaklar, asker tabakası olarak ortaya çıktı. **XVIII.-XIX. yüzyıllarda** Kazakların önemli bir kısmı Kuzey Kafkasya'da yerleşti ve **Don, Terek** ve **Kuban Kazakları** olarak oluşturuldu.

Rusya'da sivil savaşı sırasında (1918-1920) Don, Terek ve Kuban Kazakları başlıca Beyaz ordu yanı Monarşi kalkınma taraftarlarının yanında (A. Denikin'in gönüllü ordusu) savaşırlardı. Ancak işgal edilmiş topraklarına karşı tutumları Hükümet'in pozisyonundan fazla farklı değildi.

Sovyet Hükümeti döneminde (30'lu yıllar) Kazakların büyük bir kısmı Sovyet baskısına uğradı, ama SSCB-Almanya savaşı (1941-1945) başında kısmen onların itibarının iadesi gerçekleştirildi. Kafkasya'da güvenilir destek gerekliliğini çok iyi anlayan Stalin, Kazakların savaş geleneklerini göz önüne alarak Kuban ve Don Kazaklarından süvari kolordularını ve diğer birliklerini oluşturdu. Yurt dışına göç eden Kazaklar SSCB karşısında Vermaht bayrağı altında savaşılmaktaydılar.

1990'lı yıllarda Rusya'nın merkezi eğilimler açığa vurulduğunda ve Kafkasya bağımsızlığı problemi net ve açık olduğunda Hükümetin teşvikiyle Kuzey Kafkasya'da Kazakların kalkınmasına başlandı. 'Baskıya Uğrayan Kazakların Rehabilitasyona dair', 'Kazaklara karşı Devlet Politikasının Anafikri ' vs. gibi

yönergeler çıktı. Böyle hukuksal kararnameleler, Kazakların statüsünü sağladı; idari-bölge yönetim prensipleri ve Devlet Asker Hizmeti kuralları da belirlendi.

Kazaklar ve Kafkasya

Kuzey Kafkasya'da Rusya İmparatorluğu, kendi sömürge politikasını gerçekleştirmek amacıyla Kazakları silah olarak kullandı. Rus Hükümeti, Kafkasya'yı kolonize etmeyi 'barışçıl' ve güç metodlarına göre gerçekleştirdi. Metotlardan ikisi de birbirlerine sıkı temasta bulunup olan durumdan yola çıkarak paralel ya da tekatek varlığı sürdürürdü. 'Barışçıl' sömürgeleştirme politikası Kuzey Kafkasya'da olan 'boş,' 'ham' topraklarda Rusların, özellikle Kazakların yığınsal bir biçimde yerleştirilmesinin ve orada onların güçlendirilmesi anlamına gelmekteydi. Taarruz ve işgal topraklarında; sonradan sömürge ve harp operasyonlarını gerçekleştirmek maksadıyla bir köprübaşı görevini görecekt olan güçlendirilmiş yerleşkeler, kaleler ve 'Kordon Hatları' kurulurdu.

Kuzey Kafkasya'da inşa edilmiş Kızılyar, Mozdok vs. gibi kalelerde Rus Hükümeti, Kazak garnizonu bırakmıştır. **XVIII. yüzyılın sonunda** eski kalelere **Prohladnaya**

(1775), Georgiyevskaya (1777), Pavlovskaya (1778), Mariynskaya (1780), Aleksandrovskaya (1780), Kurskaya (1786), Konstantinovskaya (1786), Ekaterinodar (1793) vs. gibi yeni kaleler de ilave edildi. Yeni kalelerin inşaatı Kazakların göçüyle ve Stanitsaları kurulmasıyla gerçekleşirdi. Bu da dağlıların kesin bir protesto sebebiydi.

Kafkaslar'da kalelerin yapılması ve Kazakların yayılması **II.Katerina'nın** (1762-1796) asker sömürgeleştirme politikasının bir kısmıydı.

1763 yılında Mozdok yakınlarında Volga'dan (517 hane) ve Don'dan (100 hane) göçedilmiş Kazakları yerleştirdiler. **1764'te** Kızılyar ve Mozdok'a Kazakların 500-500'er hanelerini getirdiler. E. Pugaçyov'un isyanı bastırıldıktan sonra, Hükümet ordularınca tamamen Don Kazakları'nın toprakları alındığında bunların büyük bir kısmını Kuzey Kafkasya'da zorla yerleştirdiler. Daha geç bir zaman içerisinde **Ekaterinodar, Georgiyevskaya, Pavlovskaya, Mariynskaya, Aleksandrovskaya** gibi kalelerin yakınlarında Volga Kazakları'ndan 700 haneyi göç ettirdiler.

1769 Yılında Ayaklanan Kabardey

1769 Mayıs ayında General De-Medem Kabardey'i işgal etti. Buna öfkeyle ve heyecanla karşılayan Kabardeylerin bir kısmı dağlara kaçıp Kabardey'den Rus Ordusu çıkıncaya kadar dağlarda kalacaklarını bildirdiler. General De-Medem kaçanlara hitap ederek onlardan ya evlerine dönmelerini ve boyun eğmelerini ya da Rusya'ya karşı çıkmalarını istedi. Ama Kabardeyler boyun eğme niyetinde değildiler. Onlar dağ derelerinde güçlendiler ve karşıya çıkmak için hazırlıklarına başladılar. **29.05.1769**

tarihinde Kuban Irmağı başlarına gönderilen ordu birlikleri Kabardeylerce geri çekildi. Bir hafta sonra onlar karşısına ordunun daha büyük birlikleri gönderildi.

Haziran'ın 6-sında Eşkakon Nehri yanında sürmüş mücadelede Kabardeyler cesurca savaştılar. Ama Ataman **Savelyev** komutasında Mozdoklu Kazaklar da aynı şekilde cesurca idare ettiler. Mücadele gece oluncaya kadar sürdü. Sabah Kabardeyler Rus Komutanlığına itaat oldular. Dağlara kaçanların büyük bir kısmı eski yerleşimlerine dönmek zorunda kaldı.

1779 yılında Kabardey Seferi

1779 yılında Kabardeyler, Kuban kıyısı Çerkezleriyle birleştirip Kafkas Hattı'nın yapı ve kalelerine saldırırlardı. **Mariynskaya** kalesine saldırırken yenildiler ve Rusya Komutanlığına zararın ödenmesi vaadinde bulundular. Ama aynı zamanda **Georgiyevskaya, Mariynskaya, Pavlovskaya** kalelerinin yıkılmasını istediler. Rusya Komutanlığı, Kabardeylerin bu isteği, eskiden yaptığı gibi, redd etti.

1779 yılının Temmuz ayında II. Katerina (1762-1796); Kabardey'de bulunan Rus ordusunun birliklerine serbest hareket edilecek hakkı veren gizli bir emir çıkardı. Güzün Generaller Yakob ve Fabritsian Komutanlığında Kabardey'e iki ceza kol

ordusu gönderildi. Eylül ayında General Fabritsian Malka Nehri'nin bir adasında güçlendirilmiş Kabardeyler'e taarruz etti. General Yakob ordusunun birlikleri Fabritsian'a yardım edip 29 Eylül'de Kabardeyler'i ablukaya aldılar. Kabardeyler'in geri çekilecek yolu olmadığından Ruslar'ın teslim isteğine hep ateşle cevap verdiler. Rus ordusunun birlikleri hücum geçtiler. 5 saat süren mücadele sonunda kampı atakla alan Ruslar, Kabardeyler'i süngülerle öldürdüler.

Generaller, Kabardeyler'den 10 bin ruble, 2 150 at, 4 759 büyük baş hayvan ve 4 539 koyun miktarında harp tazminatı bile aldılar. Kabardeyler, kaçmış Rus askerlerini Rus Komutanlığına teslim etmeliydiler. Bununla beraber onlara, Ruslar tarafından tayin edilmiş Kabardey komutanından verilecek özel giriş kartı olmadan Rus Kalelerine girmek ve orada kalmak yasaklandı; Aynı zamanda onlara, Kuban kıyısı Çerkezleriyle her türlü temasta bulunması da yasaklandı.

Kafkasya Genel Valiliği (1783-1796)

5 Mayıs 1783 tarihinde Rusya iç eyaletlerinden göç edilmiş köylerle Stavropol Steplerinin yerleşmesini yoğun bir biçimde sürdürdüğü zaman

Rusya Senatosu, Kafkasya Kralyardımcılığı olan bir idari birim kurdu. Kafkasya ve Astrahan Eyaletlerinden ibareten Kafkasya Kralyardımcılığı, Volga ve Don ırmakları'nın alt boyunu ile Kuban ve Terek ırmakları'na dek Kuzey Kafkasya'nın bir kısmını kapsıyordu. Kafkasya Genel Valisi olarak tayin edilmiş General kont **Pavel Potyomkin** kendi ikametgahı olarak Terek ve Malka kolunda bulunan Volga Kazakları'nın Stanitsası olan **Ekaterinograd'ı** seçmiştir.

Askerler yerleşkesi ve küçük bir kale içeren ve önemli stratejik nokta olan **Ekaterinograd** içinde P. Potiyomkin mükemmel Genel Valilik sarayını inşa etti.

1787 yılında, Rus-Osmanlı yeni savaşı (1787-1791) çıktığında P. Potyomkin Tuna Irmağı'na çağırıldı. Onun varisleri Kuzey Kafkasya Yönetimini **Georgiyevskaya**'ya taşındılar. Bundan sonra küçülen **Ekaterinograd** yine olağan bir stanitsa'ya dönüştü. **1790 yılında** Kafkasya Eyaleti /Valiliği, **1796'da** ise Kafkasya Kralyardımcılığı da iptal edildi.

Merkez meydanında şu anda da duran kilise ve **P. Potyomkin** tarafından yapılmış bir Zafer kemeri, **Ekaterinograd'ın** eski şan ve şöhretini hâlâ korumaktadır. Zafer kemeri üzerine eskiden şöyle bir yazı varmış: 'Gürcistan'a giden yol'.

Karadeniz Kıyısı Bölgesi (Çernomorje)

Kuban Irmağı'nın sağ sahilinin doğusunda Kuban-Laba'ya kadar, Üst-labinskaya yapısından batıda Azakdenizi'ne dek, kuzeyde Eya Nehri'ne değin bulunan Karadeniz Kazakları'nın ordusu topraklarına **Karadeniz kıyı bölgesi (Çernomorje)** denildi. **1792-1794 yıllarında**, Ruslar tarafından Batı Transkafkasları işgal edildikten sonra buraya Karadeniz Kazakları'nın ordusunu kuran Zaporozje'den göçedilmiş Kazaklar yerleştiler. **1793 yılında** Kazaklar'ın bir askeri kampı (sonradan kale) olarak kurulduğu **Ekaterinodar**, Çernomorje'nin idari merkezi oldu. Çariça **II. Katerina'nın** anısına Ekaterinodar adı verildi. Karadeniz kıyıları'ndan Kazaklar, Kuban sol tarafında yaşayan Abaza-Adigeler'e daima saldırırlardı.

Abaza ve Çerkezlere karşı Seferler

Rusya düzenli ordusu'nun birlikleriyle beraber, Abazalar ve Çerkezler'e karşı mücadeleye işgal topraklarını kolonize eden Kazaklar da aktif bir biçimde katılmaktaydılar.

09.03.1789 tarihinde Eya Nehri üst boyunda Albay **Grekov** komutasında Don Kazakları'nın bir bölüğü ve Albay **Leşkeviç** komutasında Eyski garnizonu Çerkezler'e saldırdı. Mücadelede Çerkezler'in komutanı **Sultan Şah Girey** yaralandı ve dağlılar ölü ve yaralıları bakımından ağır bir zarar gördü.

1788 yılının Ağustos ayında Abin Nehri yakınlarında Tuğgeneral **P. Tekel** komutasında Rusya ordusu'nun birlikleri Çerkezler'e taarruz ettiler. Yenilen dağlılardan bine kadar Çerkez ya savaş alanında şehit oldu ya da nehirde boğuldu. 3 400'e kadar büyük baş hayvan ve 4 bine kadar koyun Ruslar'ın eline geçti.

Sırp kökenli Pyotr Tekel (1720-1793), 1747 yılından Rusya asker hizmetindeydi. 1770 yılında tuğgeneral rütbesini alan Tekel, 1775'te Zaporozhye Seçi'ni alıp yağmaladı. 1787-1789 yıllarında Kafkasya Hattı ve Kuban kıyısı Ordusu'nun komutanlığına tayin edilen Tekel, 1787'de General – Anşaf (Orgeneral) rütbesine terfi etti.

1788 Ağustos ayında Rusya ordusu'nun birlikleri Abazalar'ın birkaç köyünü yağmaladılar.

1790 Ekim ayında Baron Rozen komutanlığında Rusya ordusu'nun birlikleri **Psekupse** ve **Pşiş nehirleri** arasında bulunan **Bjeduğlar'ın** köylerini kundakladılar ve yaktılar; aynı zamanda **Marte Nehri** üzerindeki 8 köyü yağmalayıp Pşiş nehrindeki 28 köyü kundakladılar ve yaktılar.

1791'de Kafkasya Hattı Kuban Irmağı'na taşındığında Rusya ordusu'nun birlikleri, Çerkezler'e karşı güçlü bir biçimde taarruza geçtiler.

22.06.1791 tarihinde General İ.Gudoviç, Türk ve Çerkezler'in fedakarlıkla karşı koyma mücadelesine rağmen **Natkhuaçlar'ın** toprağında bulunan **Anapa** Kalesini ele geçirip Kafkasya dağlıları'nın kurtuluş mücadelesinde komutan olan **Şeyh Mansur'u** esir aldı. **Temmuz ayında** general Natkhuaçlar'ın toprağında bulunan **Sucuk Kalesini** ele geçirdi.

İvan Gudoviç (1741-1820), General-Feldmareşal (1807), Kont (1787), Rus-Osmanlı (1768-1774 ve 1787-1791) savaşlarına katılmıştır. 1790 yılından Kafkasya Hattı Komutanı olan ve 1806-1809 yıllarında Gürcistan valisi ve Kafkaslar ordu komutanlığı üstlenen Gudoviç, sert bir sömürgeleştirme politikasını sürdürürdü. Üst-Labinskaya, Kavkazskaya, Şelkovodskaya gibi kalelerini inşa eden Gudoviç, Tark Şamhal'ı ve Derbent han'ı Rusya'ya itaat ettirdi.

1804 yılında gerçekleşmiş sefer sırasında Rusya ordusu'nun birlikleri Adaguma Nehri'ndeki **Janaylar'ın** köylerini yağmaladılar.

1809 Haziran ayında Albay Zolotnitski, Natkhuaçlar'ın boyunu eğdirmek maksadıyla onların topraklarına saldırıp 40-a kadar köyü kırıp yaktı.

1804 Yılında Ayaklanan Kabardey

1804 yılının ayaklanmasına sebep Kislovodsk Kalesi'nin inşaatı olmuştur. İsyançılar Kislovodsk Kalesi'nin yıkılması ve Kordon Hattı'nın kaldırılmasını istediler. Red cevabı alınca Kislovodsk Kalesi'ne saldırıp General **G. Glazenap** birlikleri Georgiyevsk kalesine doğru geri çekilmek zorunda bıraktılar ve Ruslar'ı ablukaya aldılar. Ama G. Glazenap'ın yardımına binbaşı Lihaçyov komutanlığında ordu birlikleri geldi ve isyan bastırıldı. Bundan sonra Rusya komutanlığı baskıcı rejime geçti. 1805 Mart ayında G. Glazenap, Beştav civarlarında Kabardeyler'in 80'e kadar köyünü yağmaladı. Evsiz barksız kalan ahali Kuban sol sahiline göçmek zorunda kaldı. İsyan bastırılmasına rağmen Kabardey'de ayaklanma ve heyecan hep devam etti.

'Kabardeyler'e karşı Savaşta Gösterilen Kahramanlığı için' Madalyası (1805)

İmparator I. Aleksandr (1801-1825), 14.08.1805 tarihli kararnamesi gereğince 'Kabardeylere karşı savaşanların savaşta gösterdikleri kahramanları için' Madalyasının verilmesini

uygun gördü. Bu altın madalya; Kuban, Mozdok, Hopri, Greben ve Don Kazakları'nın alaylarından Olan Yasakullara ve Horunjlara (toplam 8 kişiye) 11.03.1805 tarihinde Kabardeyler'e karşı savaşmak için verildi.

1809 yılında Ayaklanan Kabardey

1809 Eylül ayında Kabardey'de Kartli-Kaheti Krallığı işgalinden sonra İran'a kaçmış Kartli-Kaheti Kralı olan **II.Erekle'nin (1762-1798)** oğlu, Prens Aleksandr ve Ahıskalı Selim Paşa'nın temsilcileri ortaya çıktı. Onlar Kabardeyler'i 'Rusya Sınırları'na taarruza ve bu yolla Prens Aleksandr'e Gürcistan Kralı tahtına sahip çıkmasına çağırdılar.

1809 Ekim ayında 'Kafkasya Hattı'na saldırmak amacıyla bine yakın kişilik Kabardeyler'in bölüğü Malka Nehri'ne doğru yürüdü. Ama başları olan Prens **Atajukin**'in aniden ölümü nedeniyle bölük dağıldı. Kasım'ın ilk günlerine

isyana hazırlanacaklarına karar verildi. Aynı zamanda, Büyük baş ve küçük baş hayvanlarıyla beraber köylerce dağların göç etmelerine karar alındı. Ama çok vakit geçmeden isyancılar arasında uyuşmazlık çıktığından dolayı bir kısmı ayrılmak zorunda kaldı. Kabardeyler'in dağlara göçeceklerini önceden kestiren Rusya ordusu'nun birlikleri Kabardey'e girer girmez bazı prensleri yakalayıp mahkemeye çıkardı; bazıları ise Kuban ötesine kaçtılar. Kabardeyler'in büyük bir kısmı Rusya Hükümeti'ne sadakat andı içmek zorunda kaldı.

Ataman F.Bursak'ın Seferleri

Çerkezler karşısına mücadele eden Karadeniz Kazakları ordusunun atamanları arasında özel bir sertliği Fyodor Bursak gösterirdi. 1799 yılından atamanlığa atanan Bursak'ın komutanlığında 1800-1811 yıllarında Kazaklar; Bjeduğ, Nathvac, Şapsığ, Abadzeh avullerine (köylerine) saldırıp onları yağmaladılar; Dağlıların ekmek ve kuru ot olan bütün kış stokları mahv edip hayvanları da elde ettiler. 1807 yılında Albay F. Bursak, Çerkezler'e karşı mücadelede gösterilen başarısından ötürü Tuğgeneral rütbesine terfi etti. 1816'da atamanlığını bırakan Bursak, Kuban Irmağı'nda yüzerken boğuldu ve cesedi bile bulunamadı.

Bursak'ın oturduğu ev, halen Krasnodar'da görülecek yerlerden biridir. Her yıl oraya çok sayıda ziyaretçinin gitmesi de oldukça ilgi çekicidir.

1800 Haziran ayında F.Bursak Kuban Irmağı'ndan geçip Haziranın 2-sinde iki

bin kişilik Kazak bölüğüyle Çerkez prensleri **Aslan Girey ve Devlet Girey** köylerine saldırıp onları yağmalayıp bine kadar büyükbaş hayvan elde etti. Aynı zamanda, **Yeremeev** komutasında Kazakların başka bir bölüğü 2 500 büyükbaş hayvanı ele geçirdi. İmparator **I.Pavel** (1796-1801) emriyle Kazakların bütün ganimetleri Karadeniz Kazaklarına dağıtıldı.

18.06.1809 tarihinde Ataman F. Bursak Kuban Irmağı'ndan geçip Şapsığların yaşadığı yerlere zorla girdi. İkinci gün, 19 haziran, Şeduk ve Mate nehirleri'nin derelerine geçti. Dağlılar, kadınları ve çocukları ormanlara gönderip düşman karşısında cesurca savaştılar. 5 gün içerisinde Kazaklar, Şapsığların 18 köyünü yakıp yıktılar; Dağlıların tüm ekmek ve kuru ot stoklarını yaktılar. Dağlılardan 300 kişi öldü, 500 kişiden fazla ise yaralandı.

17.02.1810 tarihinde Bursak, Sup Nehri'nin deresine doğru **Çerçeney ve Abadzehler'in** topraklarına hareket etti. Beklenmedik saldırı karşısında Çerkezler karşı bile koyamadılar. Kazaklar her şeyi yıkıp kırdı; hiç kimseyi, kadın ve çocuklara bile acımadılar. Onların vahşi ve acımasız davranışları en sert ve amansız Bursak'a bile dokundu. Kendisi birkaç avulda (köyde) 14 adamı ve 24 kadını kesin bir ölümden kurtardı. Kazaklar avulları kırıp yıktılar; ekmek ve kuru ot stoklarını yaktılar, dağlıların malları, silahı, bakır kapları, kumaşlarına vs. el koydular; 100

COSTUMES DU CAUCASE

Dessiné par le Prince G. Gagarine

Les par Louis Lefebvre

Mutée Circassienne à Anapa

Paris à l'Exposition Universelle, n° Boulevard des Capucines

Imp. par Lemercier à Paris

kadar atı, 300-e yakın büyük baş hayvanı ve aynı sayıda koyunu alıp götürdüler. Nehirlerde su seviyesi yükseldiği için Kazaklar seferine devam edemeyip geri döndüler.

12.09.1810 tarihinde ataman **F.Bursak** komutanlığında ceza seferi Kuban Irmağı'ndan geçti; Tüm gece yürüdükten sonra sabahleyin **Abazalar**'ın köylerine saldırıp onları yağmaladı. İkinci gün Kazaklar Çubu Nehri'nden geçerek Abazalar'ın köyleri yağmalanmasına, ekmek ve kuru ot stoklarının yağmalanmasına devam ettiler.

1810 Aralık ayında ataman F.Bursak, yarbay **Yeremeev** komutanlığında Şapsıglar'ın oturduğu yerlere cezalandırma seferini gönderdi. **14 Aralık** Kazaklar Şapsıglar'a saldırıp 400 büyük başı hayvanı ve 3 bine yakın koyunu zorla alıp götürdüler. **21-24 Aralık** bölük köyleri yağmalayıp dağlıların malları-ekmek ve kuru ot stoklarını – yaktı.

1811 Ocak ayında ataman **F.Bursak** komutanlığında Kazaklar ateş ve silahla Şapsıglar'ın topraklarından geçip Abin, Bugundır, Habil, İl, Ubin, Apips, Şebiş nehirleri kenarlarında bulunan köylerini yağmalayıp bu topraklar çöl haline getirdiler.

Kafkasya Kolordusu

1815 yılında Kafkasya'da Gürcistan'da ve özellikle Transkafkasya'da bulunan Rus ordusunun birliklerinden ayrı bir **Gürcistan Kolordusu** ortaya çıktı. Bu ayrı Gürcistan Kolordusu'nun başkomutanı, aynı zamanda Gürcistan'ın sivil idari başkanlığını – baş yöneticiliğini üstleniyor ve böylece, Kafkasya'da yüksek asker ve sivil başkanı oluyordu. **11.10.1820 tarihinde** Gürcistan Kolordusu'na Kafkasya Kolordusu adı verildi.

12.10.1816 tarihinde Kafkasya Kolordusu komutanlığına ve Gürcistan baş yöneticiliğine General **A. Yermolov** atandı. Daha geç A.Puşkin, A. Yermolov'un Kafkaslar'a atandığına dair 'Kafkas esiri' adlı manzumesinde şöyle yazmıştır: 'Titre ve Kork Kafkasya: Yermolov Geliyor!'

Aleksei Yermolov (1777-1861), Piyade ve Top ordularının generali. 1816-1827 yy. Gürcistan (sonra Kafkasya) Kolordusunun baş komutanı ve Gürcistan'ın sivil idari başkanı, baş yöneticisi olan Yermolov, sert bir sömürgeleştirme politikasını sürdürdü. Kafkasya dağlı halklarını itaat ettirmek amacıyla bunların köylerini yağmalayıp herkesi vicdansızca öldürürdü; Ormanları kesip yeni kaleleri inşa edip işgal yerlerinde Rus göçmenlerini yerleştirdi.

Dağlılar Topraklarının Derinliklerine

1818 yılında general **A.Yermolov'un** emriyle Rus ordusunun birlikleri Beştau yanında **Tramlar'ın köyünü** yağmaladı.

1824 yılında Rus ordusunun birlikleri Büyük ve Küçük Zelençuk (Abazaca: İncik Du ve İncik Çkun) deresinde **Kliç, Dudarukay ve Cantemir köylerini** ihlak ettiler.

30.08.1828 tarihinde Sağ Kanadın Komutanı General **Antropov**, Proçni Akop Kalesi'nden **Başılbaylar'ın** toprağına (Uruf ve Zelençuk nehirleri arasındaki araziler) zorla girip ekmek ekinlerini yağmaladı; Ekmek taşımak için hazırlanmış arabaları götürüp 77 dağlı insanı da esir aldı.

8.09.1828 tarihinde Ruslar **Mahoşlar** topraklarına zorla girip ekmek tarlalarını yakıp dağlı insanları öldürdüler.

21.07.1829 tarihinde sabahleyin General **A.Bezkrovni** komutanlığında Kazakların büyük bir bölüğü Kuban Irmağı'ndan geçerek öğlen İl Nehri kenarında bulunan **Natkhuaçlar'ın** toprağında sürmüş araziler ve biçme çayırlarıyla çevrilmiş Berko adlı bir yere ulaştı. Bu arazi ve çayırları sadece yakın oturan dağlılar değil,

uzaklarda, dağ köylerinin sakinleri de kullanırlardı. Sabah olunca Natkhuaçlar sürürmüş toprakları ve biçme çayırları üzerine kamplarını yapan Rusları fark ettiğinde düşmana saldırdılar.

Kazaklar dağlıların koyun sürülerini – yaklaşık 1 900 koyun – ele geçirip arı kovanlarını, ekmek ve kuru ot ambarlarını yaktılar. Bunların karşısına çıkan yaklaşık 500 kişi olan dağlılara dağdan inenler de katıldı. Toplam dağlıların sayısı bine ulaştı. Ölüm kalım mücadelesinde Kazaklar geri çekildi. Yollarda dağlılar hep saldırıya devam ettiler. Kuban'ı geçince yine amansız bir mücadele başladı. Bu kez topçuların ateşi dağlıları geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu sefer sırasında Kazaklar bölüğü 17 çiftliği yakıp kırıp geçti. Dağlılardan 100'e yakın insan hayatını kaybetti.

General Mihail Vlasov'un Seferleri

Gregori oğlu Mihail Vlasov – Donlu kazak,Tuğgeneral. 1784'te asker hizmetine başlayan Vlasov, 1812 yılında Rusya anayurt savaşına ve 1813-1814 yıllarında Rus ordusunun yurt dışına seferlerine katılmıştır. Sonra Kafkasya Hattı'nda hizmeti sürdüren Vlasov, Karadeniz Kordon Hattı başkanırken Kuban bölgesinde cezalandırma seferlerini yönetmiştir.

1822 Şubat ayında M. Vlasov Şapsığistan'a zorla girip 17 büyük avul'u (köy) ve 119 küçük çiftliği yakıp dağlıların tüm kış stoku –ekmek ve kuru ot – ihlak etti; yaklaşık 700 büyük başı, 400'e yakın koyun elde edip geri döndü. **Şapsığlar** durmadan yolunda bölüğe saldırmış olsalar bile onları önemli bir zarara uğratmadılar.

1823 Kasım'ın ortasında general M. Vlasov komutanlığında sefer **Abadzehler** topraklarına yürüdü. **22 Kasım** birkaç avul'u ihlak edip dağlıları sığır sürüsünü kaçırdı.

1823 Aralık ayında Kazaklar bölüğüyle M. Vlasov, Azips ve Habil nehirleri kenarlarında bulunan **Şapsığlar** avullarını (köyleri) ihlak edip onların ekmek ve kuru ot kış stokunu yaktı.

01.02.1825 tarihinde M. Vlasov **Abadzehler** köylerini kırıp yıktı.

16.02.1825 tarihinde M. Vlasov **Şapsığistan'a** yine zorla girip birkaç ağır mücadele verdi. Yendiyse de 3 subay ve 100'e kadar Kazak kaybına uğradı.

24.02.1825 tarihinde M. Vlasov, Albay **Tabanets** önderliğinde Karadeniz Kazaklarının bir bölüğü Şapsığlar'ın; Albay **Storojenko** önderliğinde ise öbür bölüğü Nathkuaçlar'ın cezalandırılması için gönderdi. 25 Şubat, sabahleyin, Albay Tabanets'in bölüğü dağlıların iki köyüne taarruz etti. 30'a yakın dağlı mücadelede öldü, 40 kadar kişi esir düştü. Kazaklar ekmek ve kuru ot stoklarını yağmalayıp büyük baş hayvanları ve koyun sürülerini ele geçirip hiç kayıp vermeden kampa döndüler.

Storojenko'nun bölüğü, dağlıların köylerini hızlıca ihlak etti. Onların mallarını, sığırlarını kaçırp kampa döndü.

Kabardey'e Askeri Seferler

*'Kabardeyler özgürlüğü seven insanlardır. Bu nedenle
bunca yıllardır Ruslar'a karşı mücadele ederler. '*

Grigol Orbeliani

1810 yılının Nisan ayında General S. Bulgakov'un ordusu birlikleri Kabardey'e zorla girdiler. Baksan, Çegem, Nalçık ırmakları'nın üst boyunda ölüm kalım mücadeleleri oldu. S. Bulgakov'la birleşmeye çıkan Kabardey Komutanı, General Delpetso harp alanına ulaşırken savaş bitmiştir. Mücadeleden sonra, hep olduğu gibi, yerli ahaliyle kanlı hesaplama yapan Bulgakov ve Delpetso, Kabardeyler'in 200'e yakın köyünü ilhak ettiler.

1814 yılında Tuğgeneral Delpetso Kabardey'e 4 aylık sefer gerçekleştirdi. Rusya ordusu birlikleri, Kabardeyler'i bir kez daha boyun eğdirip ant içmek mecburiyetinde bıraktılar.

1822 yılında Ayaklanan Kabardeyler

20'li yılların başında sömürgecilik düzenine karşı yeni eylemler başladı. Eylemlerin sebebi, Kabardey toprağında yeni güçlenmiş bir askeri Hatt'ın inşaatı ve Kabardey geçici mahkemesinin oluşturulmasıydı. Rusya ordusu birlikleri isyanı bastırdı. Kabardeyler'i dağlardan ovalara inmek zorunda bırakan General **A. Yermolov**, onlara geri dönme yollarını kapatmak amacıyla **Çerek, Çegem, Urvan, Nalçık, Baksan** ırmakları'nın derelerinde kaleleri inşa etti.

1822 yılında Yermolov Kabardey'ı ilhak etti. Kabardey feodalleri'nin bir kısmı kendi köylüleriyle birlikte Kuban sol kıyısına kaçmak zorunda kaldı. Diğerleri

Rusya Hükümetine itaat ettilerse de bağımsızlık mücadelelerini bırakmadılar.

1823 yılında Ruslar, Malka ve Kuban ırmakları arasında bulunan Kabardey köylerini zorla göç ettirdi ve orada Kazakların sınır kalelerinin inşaatına başladılar. Köyleri göç ettirmek için öç almak amacıyla Kabardeyler **Krugloleskaya** stanitsasına saldırdılar; **1825'te** ise **Soldatskaya** stanitsasına taarruz edip yağma ettiler.

04.03.1825 tarihinde Prens Bekoviç-Çerkassk 350 kişi Kazakla birlikte Laba Irmağı'ndan ve Besleneyler'in avullarından gizli gizli geçerek gece, aniden, hiç beklenmeden 200 hanelik 'kaçmış Kabardeyler'in **Karamurza** adlı köyüne girdi. Kazaklar köy sakinlerinden 800'e kadar kişi öldürüp 140'a yakın kişi esir aldılar; 4 bine kadar sığır alıp götürdüler.

1825 yılında Ayaklanan Kabardeyler

1825 yılında Kabardey tekrar ayaklandı. Rusya Hükümeti Kabardey'e ordunun yan birliklerini gönderdi. **A. Velyaminov** Kabardey'i ilhak edip isyanı bastırdı. İsyancıların boyun eğmeyen kısmı ise dağlara kaçtı.

Kabardey'de **1804, 1809, 1822, 1825 yıllarında** gerçekleşmiş ayaklanmaları ve veba salgını neticesiyle Kabardey nüfusu oldukça azaldı. **1834 yılında** Kabardey'de ancak 35 bin kişi yaşamaktaydı.

Grigol Orbeliani Kabardeyler'e dair

1843-1859 yıllarında Avarlar'ın başkanı ve Dağıstan ordusunun komutanı olan Gürcü şair **Grigol Orbeliani**, Şeyh Şamil'e karşı savaşımıştır. 1859 yılından Tiflis'te görev yapan ve Genel Valilik kurulunun başkanı olan Orbeliani, 1859-1862 yıllarında hastalanan Kafkasya ordusunun başkomutanı ve Genel Valisi A. Baryatinski'ye de vekalet etmekteydi. 1862 yılının Aralık ayından 1863 Mart ayına dek Kafkasya ordusunun başkomutanı ve Genel Valisinin görevini vekâleten yürütmüştür. Orbeliani, Kafkasya dağlılarına karşı yumuşak davranan, insancıl özelliğiyle tanınmıştır.

Orbeliani, 1831 yılında Kabardey'de geçen zamanını anlattığı hatıra defterinde "Tiflis'ten Petersburg'a Kadar Yolculuğum" başlıklı bölümde Kabardey'den şöyle söz etmektedir:

'Kabardeyler özgürlüğü seven insanlardır. Bu nedenle bunca yıllardır Ruslar'a karşı mücadele ederler. Ruslar ise onları ezip aşağıladılar ve bütün Kabardey'i ele geçirdiler. Ama özgürlüğü sevmeyi çıkaramadılar cesur, her zaman savaşa hazır olan, daima yurtlarını kurtarmak için fırsat arayan Kabardeyler'in yüreğinden...

...İşleri silah, at ve mücadele olan Kabardeyler'in yapısında tabiatın bahşettiği akıl ve şuur vardır... Eskiden sürülerle atlara sahip olan zengin Kabardey, Ruslara karşı bu kadar zorlu bir şekilde savaşmaktan öyle fakirleşmişler ki, şu anda bütün Kabardey'i arayıp tarasanız iyi bir at sürüsü çok nadir bulursunuz.

Kabardeyler'de savaşa giderken güzel elbise giyinme geleneği varmış. Harpte prens ve aznavırlar demir gömlek, başlık, kolluklar giyip, ok kullanırdı. Ama kılıç, hançer, tüfek, tabanca gibi silahları daima yanlarında taşırlardı. Savaş sırasında mücadele ederken ölüsünü asla düşmana bırakmaz, kendisi asla düşmana teslim olmazdı. Mesela, ablukaya alınmış ve çıkış yolunu bulamayan Kabardeyli sonuna kadar savaş en sonunda kılıç ve hançerle saldırıp ölürdü; bir Kabardeyli esir düşeceğine ölümü tercih ederdi. Kabardeyler at üzerine savaşırlar...'

Aleksey Velyaminov'un cezalandırıcı seferleri

Aleksey Velyaminov (1785-1838), 1816-1827 yılları arasında Gürcistan Kolordusunun kurmay başkanı 1818'de Tuğgeneral olmuştur. 1818-1819 yıllarında Çeçen ve Lezgilere karşı mücadele eden ve 1821'de Ahmet-Han Avarel'in ilhak edilmesine katılan Velyaminov, 1822 ve 1825 yıllarında Kabardey'e yapılan seferleri yönetirdi. 1829 yılında Tümgeneral rütbesine terfi eden ve 1831-1838 yıllarında Kafkasya Hattı ve Karadeniz ordularının başkomutanı olan Velyaminov, Batı Kafkasya dağlılara karşı

yapılan seferleri yönetirdi. Özel bir sertlik ve amansızlık gösteren Velyaminov, 1833'te hazırlanmış Kafkasya dağlıları itaat planının aktif bir biçimde gerçekleştirilmesine çalışırdı.

16.08.1825 tarihinde General A.Velyaminov Abadzehler'in cezalandırılması için hareket etti. Karasu Nehri'nin sahilinde ilk mücadeleyi veren, Belaya ve Kuban ırmakları'nın birleştiği yerde de ikinci saldırıyı yapan general amacına ulaşamadı: Abadzehler'i cezalandıramadı.

1825 yılının Ağustos ayında General A.Velyaminov Abadzehler'in toprağına zorla girip Kurcips ve Belaya ırmakları'nın birleştiği yerdeki **Hacı Tliam**'in avuluna saldırıp onu yaktı. Abadzehler geri dönen Ruslar'a sürekli saldırdılarsa da düşmanın birkaç köyü yakmasına engel olamadılar.

Giorgi Emanuel'in cezalandırıcı seferleri

Giorgi Emanuel – Sırp kökenli topçu Generali; 1797 yılından itibaren Rusya'nın askeri hizmetinde bulunan Emanuel, 1812 yılında Rusya anayurt savaşına ve 1813-1814 yurt dışı seferlerine katılmıştır. 1814'te Tümgeneral rütbesine terfi eden, Kafkasya Hattı ve Karadeniz ordularının başkumandanı olan Emanuel, Batı Kafkasya'da dağlılar aleyhine gerçekleşmiş seferleri yönetti. 1828 yılında Karaçay'ı ele geçirip 1831'de Çeçenistan'da Hoca Kazı karşısında savaştı.

12 Kasım-13 Aralık 1812 tarihlerinde General G. Emanuel komutanlığında ceza seferi; **Zelençuk, Uruf, Çamlık, Tegen, Hodza, Laba, Pars, Psepir, Gupsa, Belaya, Kurcips ırmakları'nın** derelerinde yaşayan **Nogay, Besleney, Başılбай, Abadzeh, Temirgöl, Yegerukaylar'ın topraklarını** ihlak etti. Dağlılar her yerde büyük kayıplarıyla yenilgiye uğradılar. Kazaklar çok sayıda esir alıp köyleri yakıp yıktılar, ekmek ve saman stoklarını yağma ettiler.

6-9.12.1828 tarihinde ceza seferi, Kurcips Nehri'nde **Abadzehler'in** 1 348 hanelik 25 köyünü ilhak etti.

1829 yılında General G. Emanuel; **Büyük ve K  k Zelençuk, Büyük ve K  k Laba, Belaya ve Kurcips** nehirleri bo azlarına bir sefer gerçekleştirdi. **Abadzeh, Temirg l, Besleney, "Ka m   Kabardeyler"**in topraklarından silah ve ate le geçip 200'den fazla köyü yakıp dağlıların ekmek ve kuru ot, saman stoklarını ya ma ederek, s  r sürüleri alıp g t rd ler.

Imparatorun yönergesi

1829 yılında  ar I. Nikola (1825-1855), Kafkasya Ba  y neticisi ve Kafkasya Kolordusu'nun Ba komutanı  .Paskeviç'e (1827-1831) Rus – Osmanlı savaşında (1828-1829) zafere ulaşmalarını tebrik ettikleri sırada şöyle demistir:

Çar I. Nikola

“Bu bir şanlı işi bitirdikten sonra, kanımca, aynı biçimde şanlı, ama doğrudan yarar bakımından daha da önemli ikinci iş olan dağlıların tümüyle itaat ettirilmesi ya da ilhak edilmesi, sizi beklemektedir.”

İvan Paskeviç (1782-1856), General-Feldmareşal (1829). 1827-1831 yıllarında Kafkasya Kolordusu’nun Başkomutanı ve Kafkasya Sivil İdare Başkanı, Başyöneticisi olan Paskeviç, milli sömürgecilik ve Ruslaştırma politikasını sürdürürdü.

Dağlıların Hızlı İtaat Planı

İ. Paskeviç, **Çar I. Nikola’nın** yönergesini, “Dağlıların tamamen itaati ya da ilhakını” gerçekleştirmek amacıyla Batı Kafkasya halklarının hızlı itaat programını hazırladı. **1829 yılının Ekim ayında** İmparator tarafından onaylanmış

bu program, Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde Adigeleri ablukaya alacak olan kaleler inşa etmeyi; Kuban bölgesine birkaç sefer gerçekleştirmeyi ve bunların sonucunda, Batı Kafkasya halklarının itaat ettirilmesini içeriyordu.

1830 yılının Ekim ayında İ.Paskeviç, Şapsığistan'a bir sefer yaptı. Sefer, dağlıların kanaatine göre geçilemez diye düşünülen Apips Nehri'ne kadar olan bölgedeki uzun ormandan (Üst-Labinskaya Kalesinden 24 km-lik yol) geçti. Şapsığlar Rusya Komutanlığına itaat etmek zorunda kaldılsa da ordu gittikten sonra itaatten vazgeçtiler.

Yeni Strateji

Velyaminov, 20.05.1833 tarihinde Yüksek Komutanlığa Kafkasya dağlıların itaat programını sundu. Programda şöyle yazmaktaydı: ‘Kalelerin ve bu kalelere Kazakların yerleştirilmesiyle düşman toprağının adım adım zapt edilmesi, yerli nüfusun yavaş yavaş zayıflamasını sağlar. Hareket etmede sıkıntıya düşen dağlılar, saldırı gerçekleştiremezler. Ancak bu yolla mücadele etmek uzun zaman alır; 30 yıl kadar sürer. Dolayısıyla ikinci yol daha etkin olacaktır. Tamamen tarım ürünlerine bağlı olarak yaşayan yerli ahaliye her sonbaharda saldırıp tarlalarının yakılması gerekmektedir. Bu durumda beş yıl içerisinde ahali açlıktan yok olur. Bu programı gerçekleştirmek için 6 defa saldırı yapmak gerekmektedir. Her sefere 6 bin asker, bin Kazak ve 24 top lâzımdır. Bu şekilde saldırı her sene gerçekleşmeli. Bu saldırılara şiddetle karşı koyacakları için ancak bütün kuvvetler toplandığında harekete geçmelidir.’

Abazalar'a Karşı Askeri Sefer

20.11.1832 tarihinde Kafkasya Hattı'nın Merkezi kumandanı General **Frolov** komutanlığındaki sefer, Kuban Irmağı'ndan geçip nehrin yukarı beline doğru, **Üst-Cegutinskaya** Kalesinin yönüne yürüdü. Vakit gece ve bölge karlı olduğundan sefere çıkmış olan bölük Abazalar'ın köylerine ulaşamadı. Bu nedenle, Frolov piyade ve topçu askerleri aşağıda bırakıp süvari Kazaklarla beraber dereden çıkış yollarını tuttu. Dağlılar düşmanı fark edince ateş açtılar, çoluk çocuklarını ve hayvanlarını da dağlara gönderdiler. Ruslar köylere toptan ateş edip sonra atağa geçtiler. Dağlıların cesurca karşı koymasına rağmen Ruslar köyleri ele geçirip orada yaşayanlara amansızca saldırdılar. Dağlılar camiye ve birkaç kulübeye kapanıp teslim olmayı reddettiler. O zaman Ruslar camiye ve kulübelere toplarla ateş etmeye başladı. Kazaklar, top ateşinden kurtulanları süngüleriyle öldürdü. 150 kadar dağlı bu mücadelede şehit düştü (aralarında 50'ye yakın kadın ve çocuk vardı); Ruslar 400'e yakın kişiyi esir alıp bin kadar sığırı kaçırdılar.

Gregori Zass Kumandasında Askeri Seferler

Gregori Zass (1797-1883), süvari generali (1887), Kurlandya aznavur soy isminin menşei, Baron olmasıdır. 1820 yılından başlayarak Kafkasya, Lezgistan Kordon Hattı'nda görev yapan, 1830-1832 yılları arasında Mozdok Kazakları'nın alayı komutanı idi. 1834-1840 yılları arasında Kuban Kordon Hattı komutanı iken 1840-1842 yılları arasında ise Kafkasya Hattı'nda sağ kanadın komutanlığı üstlenmiştir. 1835 yılında üzerinde "Cesaretiniz için..." ifadeleri yazılı altın kılıçla ödüllendirilen Zass, Laba Hattı ve Urufskaya, Voznesenskaya, Çamlıkskaya, Labinskaya gibi kalelerin temellerini atmıştır. Kuban bölgesinde gerçekleştirilmiş bir sürü seferde özel bir sertlik ve amansızlıkla kendini göstermiştir.

1830 yılının Kasım ayında Çerkezlerin Rus kalelerine saldırmalarından dolayı öç almak maksadıyla albay **Gr. Zass** komutanlığında Rusların bölüğü (800 piyade asker ve 400 süvari Kazak); Laba Irmağı'ndan geçerek **Besleneyler**'in toprağına girip Prens **Aytek Kanuko** köyüne hücum etti. Önce köye top ateşi açan Ruslar, sonra içeri girip ahaliyi öldürdüler. Köyü de soyup soğana çevirdiler ve yaktılar. Geri dönüşte Laba Irmağı'ndan geçerken bizzat Prens Kanuko komutasında **Besleney, Abadzeh ve Kabardeyler**'in bölüğü Ruslara saldırdıysa da bunlar Laba'dan geçmeyi başardılar.

1834 Şubat sonunda albay Gr. Zass komutanlığında Laba Irmağı'na doğru harekete geçen Rus seferi, **Mahoşlar**'ın toprağına zorla girdi. Mevsim kış ve kar çok olduğu için bölük yavaş hareket edebiliyordu. Ruslar **Tlabgay** köyünü ablukaya aldılar; saldırarak köyü zapt ettiler. Ahaliyi ise vahşice öldürdüler. 200 kadar kişiyi öldürdüler, 70 kişiyi esir alıp 300 kadar büyük baş hayvan ve 80'e yakın atı alıp kaçırdılar.

04.11.1834 tarihinde albay Gr. Zass komutanlığında düzenlenen seferde **Tamlar**'ın köyü zapt edildi. Köy yakılıp yıkıldı. Daha sonra Gr. Zass, Tümgeneral **A.Velyaminov**'a gönderdiği raporda şöyle yazmıştır:

“4 Kasım günü dağlıların kale olarak saydığı bu avulu yakıp yağmaladım. Dağlılar, bizim askerimize ne kayaların ne dağların ne uzaklığın ne de karın engel olduğunu gördüler. Dağlara kaçmak isteyen ama kaçamayan köylüler de yangında öldüler. Ele geçiremediğimiz malları da tamamen yandı. 24 kişiyi esir aldık”.

1841 yılında Tuğgeneral Gr. Zass, Pars Nehri üzerine **Taşav Hacı Danakay** komutanlığında Abadzeh ve Temirgölyler’in ordusu yenilgiye uğrattı. Bundan sonra ‘Kordon Hattı’nı Kuban’dan Laba’ya taşıyan Zass, Hattı **Zassovskaya, Mahoşevskaya, Temirgovskaya** gibi kalelerle güçlendirdi. Bundan dolayı Abadzehler, **Belaya, Hodza, Pars** nehirleri’nin üst boylarına göç ettiler.

1842 Ocak ayında Gr. Zass komutanlığında **Ladojskaya** Stanitsası’ndan Abadzehler’in toprağına doğru harekete geçen Rus seferi Belaya Nehri’ni aşip istediğı noktaya ulaştı. Üç köyü yağmalayıp sığır sürülerini de kaçırp kampa döndü.

Karakuban Adasına Janaylar’ın Tehciri

1835 yılında el altında olanlar üzerindeki etkisini korumak amacıyla Janaylar’ın Prensi **Şeretluk Baçkan**, Karadeniz Kazak ordusunun Atamanına 60 hanelik köyüyle beraber Karadeniz toprağındaki Karakuban adasına göç etmesine izin verilmesini rica etti. Prens, ricası üzerine kabul görmüştür. **1836 Mart ayında** bir **Eger Alayı**’nın (Rus ordusunda bir özel askeri birliği – çevirmenin notu) iki bölüğü köye gelip nüfusunu göç ettirmeye çalışmıştır. Ama güçlü direnişiyile karşılaştıkları için bunu beceremediler. Nisan ayında köye üstün büyük askeri birlik gelip halkını göç ettirmek zorunda bıraktı. Bundan sonra Janaylar, Kuban Irmağı’nın sağ kıyısında, ırmağın kolları boyunca Karakuban adasına yerleştiler.

Avrupa ve Rusya-Kafkasya savaşı

XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında İngiltere ve Fransa, Kırım ve Kafkasya'dan Rusya'nın çıkarılmasını istiyordu. İngiliz diplomat ve siyaset adamı **H. Palmerston**'un hazırladığı plana göre, Çerkesya adında Kuzey Kafkasya'da bağımsız ya da Osmanlı himayesi altındaki yeni bir devlet – Çerkezistan(Çerkesya) – kurulması gerekiyordu. Bu devletin başına Şamil'in geçmesi düşünülüyordu. Bu Kafkas devletinin kurulmasıyla güneyde Rusya'nın ilerlemesine engel olunacak, Rusya'ya bu yol kapanacaktı.

Ser Henri Jon Palmerston (1784-1865), İngiliz diplomat ve siyaset adamı. 1809-1829 yıllarında İngiltere'nin Savunma Bakanı, 1830-1841 yılları arasında Dış İşleri Bakanı, 1852-1855 yıllarında İç İşleri Bakanı ve 1855-1865 yıllarında ise Başbakan olarak görev yapmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa edebiyatında ve Rusya'da bile Çerkezistan (Çerkesya) adıyla sadece Adige ve Abazalar değil, Kuzey Kafkasya merkezi kısmında ve Kuzeydoğu Kafkasya'da yaşayan dağlılar da anılmaktaydı. Şamil'in ismi, Avrupa edebiyatında hep 'Çerkezler'in Lideri' olarak geçerdi.

Batı Kafkasya Dağlılarının yanında Polonyalı, Macar, Fransız gibi uluslardan da savaşçılar yer alırdı. Rusya'nın saldırgan politikası karşısında mücadele eden dağlılar hakkında kitap yayımlayan Polonyalı **Teofil Lapinski**'nin ismi özellikle anılmaya değerdir.

Karadeniz Sahili'nin Fethi

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarının başlangıcında Rusya Komutanlığı, Batı Kafkasya'da geniş hücumlu operasyonlardan kaçınıp Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde **Anapa** ve **Gagra** kalelerini korumakla yetinmekteydi. Rus birlikleri **1828 yılında**, Osmanlı-Rus savaşı **(1828-1829)** sırasında Anapa'yı, **1830 yılında** gerçekleşmiş Abkhazya seferi sırasında ise Gagra'yı zapt etti.

Bu dönemde "Çarizm" in asıl dikkati Kuzeydoğu Kafkasya'ya yönelmiştir. Ancak Rus ordusu birlikleri Çeçen-Dağıstan'da askeri eylemlerini sürdürürken paralel olarak Batı Kafkasya'da askeri seferlerde de bulunurdu. Kafkasya'nın Başyöneticisi ve Kafkasya Kolordusu'nun başkomutanı Baron **Gr.Rozen**'in yönetimi döneminde (1831-1837) Kuban kıyısındaki ovanın ve Kafkaslar'ın ön-dağları alınmış; Kuban ve Laba ırmakları'nın arasında bulunan topraklarda Kazak yerleşkelerinin kurulmasına başlanmıştı. Kafkasya Komutanlığı Karadeniz sahilinde kaleler inşa etmekteydi.

Nikolayevskoe

Gregory Rozen (1782-1841), infanteriya (Çarlık zamanında piyade ordusu –çevirmenin notu) generali, Baron. 1805 yılından Rus Silah Kuvvetlerinde görev yapan Rozen, 1830-1831 yıllarında Polonya’da isyan bastırılmasına katılmıştır. 1831-1837 yılları arasında Kafkasya Kolordusu’nun başkomutanı ve Kafkasya’da Sivil İdare Başkanlığının Başyöneticisi olan Rozen, Karadeniz’in Kuzeydoğu sahilinde kaleler kurulmasına önayak oldu; Kuzeydoğu ve Kuzeybatı Kafkasya’ya askeri seferler düzenledi.

23.07.1831 tarihinde Gr.Rozen Gelincik Boğazı’na asker çıkartarak, dağlıların büyük mücadeleye karşı koymalarına rağmen dar bir sahil hattını ele geçirdi. Burada **Gelincik Kalesi**’nin temeli atılmıştır.

1834-1835 yıllarında Rus ordusu Nathvacya’nın kuzey tarafından yerli nüfusu kovup **Abin** Irmağı üzerine **Abinskoye** (1834), **Nikolayevskoye** (1835) gibi kaleler; inşa etti. Kalelerin inşaatı yüzünden heyecanlanan ve öfkelenen dağlılar, köylerini büyük bir fedakârlıkla savundusalar da sonunda dağlara doğru geri çekilmek zorunda kaldılar.

1836 yılında Rus askerleri **Tzamaz (Rusça-Tsemes) Boğazı’na** çıktılar; buradaki kaleye Kabardey alayına saygı göstererek **Kabardinskoye** adı verildi.

1837 Mayıs ayında Kafkasya Hattı başkanı, tümgeneral **A. Velyaminov**, Kuban’dan geçerek Şapsığistan’a girip **24 Mayıs** günü Pşada Nehri’nin kolunu aldı. **6 Haziran**, “kutsal üçlük günü”nde burada **Novo-Troitskoye** adlı kalenin temeli atılmıştır.

7.06.1837 tarihinde Kafkasya Kolordusunun kurmayı başkanı, tuğgeneral **V.Volhovski** komutanlığında askerler **Adler Burnu’na** çıkıp, bölgeyi ele geçirdiler. Adler Burnu’na kralın oğlu, Büyük Prens Konstantin’e saygı göstergesi olarak **Konstantinovsk** adını verdiler. **8 Haziran günü** Mzimta Nehri kolunda **Svyatogo**

Duha Kalesi'nin temeli atılmıştır. Ubıhlar, kale inşaatında çalışan ordu birliklerine sürekli saldırıyorlardı. Bunun karşılığında Kafkasya Kolordusunun başkomutanı **Gr. Rozen**, General **A. Simborski**'ye yakınlarda bulunan köylerin yağmalanması emrini vermiştir. Emir hemen, vakit kaybetmeden yerine getirildi.

13.07.1837 tarihinde A.Velyaminov, Vulan Nehri'nin kolunu alıp **Mihailovskoye** adlı kalenin inşaatı için temel atmıştır.

Çar I. Nikola'nın Kafkasya ziyareti

26.09.1837 tarihinde içinde İmparator **I. Nikola'nın**(1825-1855) bulunduğu 'Kuzey Yıldız' adlı gemi Adler Burnu'na girdi. Güçlü dalgalar nedeniyle İmparator sahile çıkamayınca gemi Poti'ye doğru hareket etti. Ekim ayında Kafkasya'nın idari ve siyasi merkezi olan Tiflis'e **I. Nikola'nın** geliş amacı, harp eylemlerinde aniden çıkmış değişiklikleri bizzat yerinde görmesi ve incelemesiydi.

Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde Rus ordusunun başarılarından memnun kalmayan İmparator, Baron Gr. Rozen'i (1831-1837) görevden aldı. Kafkasya Kolordusu'nun başkomutanı ve Kafkasya'da Sivil İdare Başkanlığının Başkanı, Başyöneticisi'nin yerine İnfanter Generali **E. Golovin** atandı. I. Nikola, kalelerin inşaatının hızlandırılmasını emredip Kafkasya komutanlığına Çerkezler'e ait tüm sahilin fethedilmesi emrini verdi.

"Kafkasya -1837 yılı" Madalyası

Kafkasya'da, İmparatoru hep yerli nüfusun oluşturduğu koruma bölükleri takip ederdi. Tiflis'te Gürcü Prens-Aznavurlardan oluşturulmuş, Eçmiadzin'de Ermenilerden oluşturulmuş, Vladikafkas'ta ise Kabardeyler'den meydana gelmiş birlikler İmparatoru korumaktaydı. Bu yolculuğunun hatrasına Aziz Vladimer Nişanı'nın şeridinde yer alacak bir özel gümüş Madalya çıkarıldı. "Kafkasya'da I.Nikola'nın yolculuğu sırasında imparatorun korunmasında saygı kıtasında bulunan Kafkasyalılar, aynı zamanda, İmparator karşısına takdim edilen milletvekilleri" olmak üzere toplam 2 847 kişi bu madalyayla ödüllendirildi.

Evgeny Golovin (1782-1858), 1837-1842 yıllarında Kafkasya Kolordusu'nun başkomutanı ve Kafkasya'da Sivil İdare Başkanlığının Başkanı, Başyöneticisi olan ve Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde, Çeçenistan ve Dağıstan'da kalelerin inşaatını yöneten Golovin, Şamil'e karşı aktif savaş operasyonlarını gerçekleştirdi.

Karadeniz Sahilindeki İstihkamat

Kafkasya başyöneticisi ve Kafkasya Kolordusu'nun başkomutanı olan E. Golovin'in (1837-1842) döneminde, Rus Komutanlığı Karadeniz'in doğu sahilindeki önemli noktalarda kaleler inşa etmeye ve zapt edilen topraklarda yolların yapımına önem verdi. Kale ve yapılar genellikle nehir boylarında, yerli nüfustan zorla alınmış topraklarda inşa ediliyordu. Ruslar, bu tür kaleler inşa ederek Kafkasya dağlıklarının dış dünyayla, her şeyden önce Osmanlı ve İngiltere ile irtibat kurmalarının önüne geçer, bağlantı yollarını keserlerdi. Rusların, Karadeniz sahilinde güçlenmeleri, Rus donanmasının Karadeniz'de egemenlik kurması için elverişli şartlar yaratmaktaydı.

13.03.1838 tarihinde Rus filosu, Kontr-Amiral **Artyukov** kumandasında Ubıhya'ya, **Soçi** Nehri boylarına ulaşip kıyıya asker çıkardı. Askerler, dağlıkların inanılmaz derecede direnç göstermelerine rağmen Soçi köyünü ve yakın tepeleri zapt ettiler. Mücadeleden sonra bölge dağlıkların ölüleriyle doldu. Ubıh liderlerinden biri olan **Kerantuh Barzag 17 Nisan'da** Rusların kampına gidip savaş sırasında şehit düşenlerin götürülmesi için izin istedi. İzin verildi. Ruslar, **21 Nisan günü** eski Ubıh köyü yerinde, tepede, kale inşaatına başladılar. Çariçe Aleksandra'nın doğum gününde kalenin temeli atıldığı için bu kaleye **Aleksandriya** adı verildi. Yaklaşık bir ay sonra, **10.06.1838 tarihinde** Rusların bölüğü Aleksandriya Kalesi'nden çıkıp Soçi ve **Bzugu** nehirleri'nin üst belinde bulunan Ubıh köylerini yağmaladı.

12.05.1838 tarihinde Karadeniz Donanma Filosu, Amiral **M. Lazarev** kumandasında **Tuapse** Nehri boyuna vardı. Kıyıya çıkarılmış askerler, tuğgeneral **N.Rayevski** komutasında Tuapse Nehri'nin kolunu alıp üzerine inşa edilen yapıya **27 Mart'ta** vefat etmiş olan A.Velyaminov'un saygısına **Velyaminovski** adını verdiler.

1838 Temmuz ayı başında general N.Rayevski, kıyısına çıkarılmış askerlerle beraber **Psezuapse** Nehri boyunu alıp orada inşa edilmiş olan Kaleye Amiral M. Lazarev saygısına **Lazarevskoye** adını verdi. N.Rayevski, bir yandan da dağlıları korkutmak için yakında bulunan köyleri yağmaladı.

Mihail Lazarev (1788-1851), Rus Donanmasının Kumandanı, denizci, Amiral. 1832-1833 yılları arasında Karadeniz Donanması kurmay başkanı, 1833-1851 yıllarında ise Karadeniz Donanması Kumandanı olan Lazarev, aynı dönemde Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde önemli noktaların zapt edilmesi ve buralarda kaleler inşa edilmesini yönetirdi.

10.07.1838 tarihinde General N. Rayevski, kıyısına çıkarılmış askerlerle Şapsuho Nehri boyunu zapt edip **22 Ağustos'ta** inşaatı tamamlanan yapıya Tening Alayı saygısına **Teningskoye** adı verdi.

12.09.1838 tarihinde Karadeniz Donanması Kumandanı, Amiral M. Lazarev, kıyısına çıkarılmış askerlerle birlikte Tzamaz Nehri boyunu zapt edip orada **Novorossisk** Kalesi'nin temelini atmıştır.

03.05.1839 tarihinde General N. Rayevski, Ubıhların bütün güçleriyle karşı koymalarına rağmen Subaş Nehri boyunu, nehir kıyısına çıkarılmış askerlerle ilhak edip orada inşa edilen kaleye de E.Golovin saygısına **Golovinski** adını verdi.

1839 Eylül ayında General N. Rayevski, Anapa ve Novorossisk arasında, **Meskağ** Nehri üzerinde bir kale inşa etti. Yapılan bu kaleye generale duyulan saygının bir ifadesi olarak **Rayevski** adı verildi.

Nikola Rayevski (1801-1843), 1837 yılında Karadeniz sahil hattının birinci bölüm başkanlığına atandı. 1839 yılından itibaren Karadeniz Sahil Başkanıyken Karadeniz'in doğu kıyısında Rus askeri kalelerinin düzenlenmesini yönetmekteydi. Kendisiyle dostluk temaslarında bulunan A. Puşkin, "Kafkasya Esiri" ve "Andre Şenye" adlı eserlerini ona ithaf etmiştir. Son yıllarda dağlılar

karşısına Rus komutanlığının amansız tutumunu eleştiren N.Rayevski'nin kanaatine göre, dağlıların ilhak edilmesi değil de, onlarla ticari ilişkiler kurulması gerekmekteydi. Bu yolla dağlıların Ruslara yakınlaşması sağlanmalıydı. Rayevski'nin 1841'de görevinden istifası istendi

Karadeniz Sahil Hattı

1839 yılında Karadeniz'in Doğu Sahili'nde bulunan bütün Rus Kaleleri birbirlerine kara yoluyla bağlandı. Bu yapılar, içlerinde bulunan ordularla beraber tüm Karadeniz'in Sahil Hattı sistemine girmiştir. Başkan olarak ise General **N.Rayevski** atanmıştır.

Karadeniz'in Sahil Hattı aşağıdaki kaleleri kapsamaktaydı:

Tzamaz Boğazı'nda bulunan Novorossisk ve Kabardinskoye;

Meskag Nehri'nin kolunda yer alan Rayevski;

Gelincik Boğazı'nın kıyısında – Gelincik;

Pşada Nehri'nin kolu üzerindeki Novo-Troitskoye;

Vulan Nehri'nin kolu üzerindeki Mihailovskoye;

Şapsuho Nehri'nin kolunda yer alan Tenginskoye;

Tuapse Nehri'nin kolunda bulunan Velyaminskoye;

Psezuapse Nehri'nin kolu üzerindeki Lazarevskoye;

Subaşı (Şahe) Nehri'nin kolu üzerindeki Golovinski;

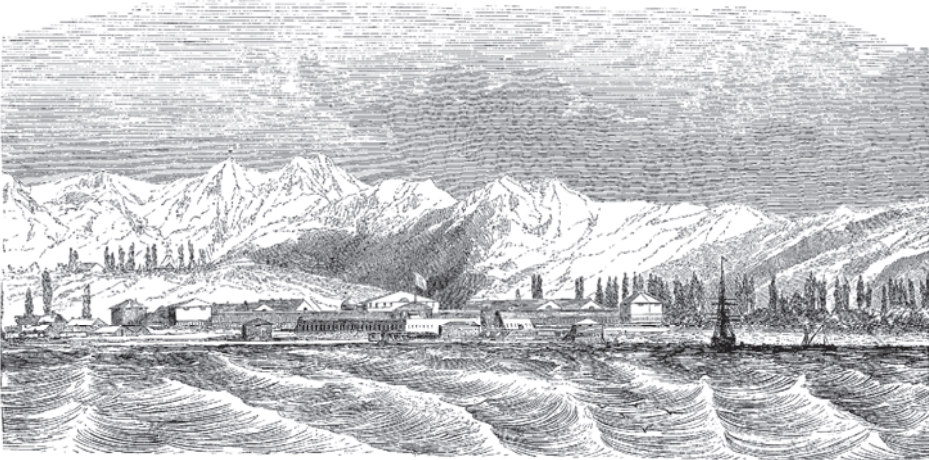
Soçi Nehri'nin kolunda yer alan Navaginski;

Mzimta Nehri'nin kolunda, Adler burnunda bulunan Svyatogo Duha (Adler).

Gürcistan'ın Karadeniz Sahili'ndeki kaleler de buraya girmektedir: **Gagra, Pitsunda (Biçvinta), Bombora, Sohum-Kale, Anaklia, Redut-kale (Kulevi), Poti, Kutsal Nikola Kalesi (Şekvetili).**

Kafkasya Hattı'nın Sağ Kanadı

XIX yüzyılın 1940'lı yıllarında Kafkasya Hattı'nın Sağ Kanadı'nda önemli hareketler olmuştur.

1840 yılında Kuban, “Kordon Hattı” nı **Laba** Nehri’ne taşıdıysa da, **Kuban** ve Laba arasında bulunan arazilere Kazaklar henüz yerleşmemişlerdi. 1841 yılında Kuban ve Laba arasında bulunan arazilerde Kazakların 200’er hanelik 3 tane stanitsası düzenlenerek Laba Hattı’nda Kazaklar alayının temeli atılmış oldu. Kafkasya Hattı’nın Sağ Kanadı Kumandanı Tümgeneral **Gr. Zass** Laba Hattı’nın düzenlenmesini yönetmekteydi.

Kuban kıyısında Rusların aktif bir hale gelmesi, Batı Kafkasya Dağlılarının sert tepkisini doğurdu.

Sağ Kanadında da, **1840’ta** sol kanattaki olayın aynısı meydana gelmiştir: **Sunca** ve **Tereki** Irmakları havzasında sakin bir biçimde yaşayan **Çeçenler** kendi topraklarını bırakıp dağlara ve ormanlara kaçtılar ve Rus Hükümeti’nin düşmanı haline geldiler. Aynı şekilde, **1841 yılının başında** Laba Irmağı üzerinde yaşayan **Temirgöly, Mahoş, Yegerukaylar, Belaya** Irmağı’nın boğazına geçip Ruslara saldırmaya başladılar.

1841 yılında “Kordon Hattı” Laba Irmağı’na taşındıktan sonra Abadzehler içinde Çerkezleri birleştirme fikri ortaya çıktı. Bunlar, Çerkezlerin etnik gruplarını birleştirebilen Naibin gönderilmesi ricasıyla Şamil’e başvurdular. **1842 yılında** Şamil tarafından Batı Kafkasya’ya gönderilen **Hacı Muhammed**’in önderliğinde Laba ve Zelençuk Hatları’na Abadzehler birkaç saldırı düzenlediler. Ama kısa zaman sonra Hacı Muhammed vefat etti.

Sefer Bey Zanuko

Batı Kafkasya Dağlılarının kurtuluş savaşında liderlerinden biri olan **Sefer Bey Zanuko**, Şapsığların asıllı soy isminden idi. Rusya ordusuna ait birlikler tarafından 1807 yılında Anapa zapt edildiğinde esir düşen küçük Sefer Bey, Odessa'ya Rişelye Lisesi'ne yazıldı. Eğitimi bitirmeden Karadeniz Kazaklar Ordusu'na gönderildi. 1920'li yılların başında dağlara kaçan Sefer Bey, Osmanlı'ya sığınıp orada ordu hizmetine başladı. 1828 yılında Rusya birliklerince Anapa ikinci kez alındığında yine esir düştü.

Adrianopol Mütarekesi (1829)

imzalandıktan sonra serbest

bırakılan Zanuko yurduna dönmüş,1830 yılında Çerkez Heyeti'yle beraber İstanbul'a hareket etmiştir. Delegasyon, Sultan'a Rusya karşısında yardım etmesi ricasıyla başvurmuştur. Sefer Bey Osmanlı'dan Çerkezlere silah ve mühimmat gönderilmesini sağlamaktaydı. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Paşa unvanındayken, aralarında Polonyalı ve Macar askerleri de olan bir bölükle birlikte yurduna gelmiştir. Sefer Bey, Çerkezlerin etnik gruplarını birleştirmeye çalıştıysa da, bu gruplar arasındaki karşıtlık ve Muhammed-Emin'in karşigeli (direnişi) yüzünden bunu başaramamıştır. 1859 yılında vefat eden Sefer Bey'den sonra oğlu Karabatır, babasının başladığı işe devam etmeye çalışsa da, onun girişimleri sonuç getirememiştir.

Ubıhıya Seferi

1841 yılının yaz döneminde Rus Komutanlığı Ubıhlara'a karşı bir sefer düzenlenmeye ve cesur Ubıhların sindirilmesine karar vermiştir. Rus Komutanlığı'na göre Ubıhlara boy eğdirmeyinceye kadar Karadeniz sahiline huzur gelmezdi.

Karadeniz Hattı'nın Başkanı Tuğ general **İ. Anrep** Eylül başında bir sefer düzenlemeyi düşünüyordu. Onun kanaatine göre yaz sıcakları yatıştıktan sonra Eylül-Ekim ayları, Mısır, Gomi vs. gibi önemli ekin kültürlerinin olgunlaşma zamanı olduğundan bu bölgeye bir kara seferi düzenlemek için uygun bir dönem olurdu.

Eylül ayının sonunda Rusya ordusu birlikleri Mzimta Nehri üzerinde toplandı. Adler'de Rusya ordusu birlikleri görünür görünmez Ubıhlar ailelerini dağlara gönderip savaş hazırlıklarına başladılar: Soçi Nehri'nin ovasına giden sahil yolunu güçlendirmek için beş bine yakın savaşıyı topladılar vs. Ubıh Lideri **Hacı İsmail Dagumokva Berzeg**, "Bir Rus'a kendi toprağıı vermektense traş olup kadın elbisesi giyeceğim" diyerek Ruslar'a karşı savaşı ilan etti. Ubıhların dikkatini dağıtmak amacıyla **İ. Anrep'in** emriyle Abhazlar Prensi **Mihail Şarvaşidze** (1823-1864) 450 kişilik Milis bölüğüyle Golovinsk Kalesi'ne geçip geceleyin yakındaki köylere girdi. Ama köyler boşalmıştı. Abhazlar boş kulübeleri yakıp ganimeti ele geçirmeden geri döndüler. Anlaşılan silah tutabilen her Ubıh savaşa hazırı.

Ubıhların liderlerinden Hacı İsmail Dagumokva Berzeg (1766-1846), tüm Batı Kafkasya'da büyük itibara ve otoriteye sahip oldu. Rusya'nın saldırganlığına karşı fedakârlıkla savaşı ve "Çerkezlerin Milli Meclisi"nin başkanlarından biri olan Berzeg, 1839 yılının sonunda Tuapse ve Gagra arasındaki nüfusu birleştirdi. İngiliz Jeims Bill burasını "Çerkezlerin Washington"u olarak adlandırmıştır. 1839 yılında (Aynı yıl) General N.Rayevski, Berzeg'in başına bin altın vereceğini ilan etmiştir. Onun önderliğinde Ubıh, Şapsığ, Ciget ve Natkhuaçlar Lazarevskoye, Mihailovskoye, Velyaminskoye gibi Rus Kalelerini zapt ettiler. 1842 yılında ikinci kez Hacı olmaya Mekke'ye giden Berzeg, 1846 yılında geri dönerken yolda vefat etti.

COSTUMES DU CAUCASE

Illustré par le Prince G. Gougenot.

Hubert

Leuk par Hubert

Paris. A. Huet, éditeur, 11, boulevard des Capucines.

Imp. par Lemercier & Co.

8 Ekim 1841 tarihinde Cıkistan'dan, Mzimta Nehri'nden Ubıhlar'a karşı hareket etmiş sefere denizden askeri gemilerin filosunu desteklemekteydi. Savaşla ilerleyen sefer birkaç köyü yakıp yıktıktan sonra **10 Ekim'de Navaginsk'e** ulaştı. Daha önce böyle bir geçişin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını sanan Ubıhlar arasında çok sayıda mağdur vardı. 70 yaşındaki Hacı İsmail Dagumokva Berzeg'in 9 oğlundan dördü mücadele sırasında şehit düştü, diğerler yaralandılar. Toplam **Barzagların** soylu insanlarından on bir kişi, **Dziaşların** soylu insanlarından ise yedi kişi şehit düştüler. Cephenin ön sıralarında savaşanlardan çoğu ya öldü ya da yaralandı. Ölülerin sayısı çok fazla olduğu için dağılılar geleneklerinin aksine merhumların savaş alanından götürmemekteydiler bile. Ancak Ubıhların kahramanca direnişi

sayesinde Rus ordusu ülkenin derinliklerine, dağlara sokulamadı. **8-10 Ekim'de**, üç gün süren sefer sonunda, Ubıhlar ölü ve yaralı olarak 1700 kişinin kaybını gördüler. Ubıhlara'a karşı gerçekleşmiş bu seferden sonra Karadeniz'in Kuzeydoğu sahili kısa zamanda sükunet buldu. Dağılılar sahil kalelerine neredeyse hiç saldırmazlardı.

Cezalandırıcı Seferler

1841 yılının Aralık ayında ceza seferi **Olginskoye** Kalesi'nden çıkıp Kuban'dan geçerek Şapsığistan'a doğru hareket etti. **Abin** Nehri üzerinde bulunan köyün yağmalanmasını amaçlayan sefer avlulara saldırıp onları yaktılar. Dağılılar, geri dönen Rusların peşine düşüp Kunips Nehri'ne kadar onları kovalamalarına rağmen, bölük Olginskoye Kalesi'ne neredeyse kayıpsız geri döndü.

1842 yaz döneminde sağ kanadı sükun bulduğundan ordular Laba ve Kuban arasındaki arazilerde kurulan Kazak Stanitsalarını düzenlemek için çalışmaktaydı. Böyle bir durumda, **1842 Ağustos başında** Kuban bölgesindeki Çerkezlerin etnik gruplarında öfke ve heyecan ortaya çıktı. **Şamil** tarafından gönderilen birkaç hoca Kabardey'den geçerek **Abadzehlere** gelip **Şeriat**'ı vaiz vermeye Çerkezlerin etnik gruplarında o güne dek yabancı olan fanatik duygularını uyandırdı. Abadzehlerin bir kısmı, Kuban Irmağı'nın üst kısmına doğru hareket edip önceden Rusya Hükümeti'nin itaatinde olan avluları da yanında dağlara götürdü. General Gr. Zass pek ihtiyatla hareket ettiğinden Dağlılar bunu amaçlarına ulaşmak için kullandılar. Böylece, kendi yerleşkelerini bırakan **Besleney, Başılбай ve Tamlar** Rus Hükümeti'nin düşmanına dönüştüler.

28 Ağustos 1843 tarihinde ceza seferi General Zavodovski kumandanlığında Abadzehler'in toprağına hareket edip yoldaki bütün yerleşim yerlerini yağma etti. Sadece bir gün içinde – 28 Ağustos gününde – sefer 1700'e yakın saman yığını yakıp 3 verstlik mesafede darı ekinlerine zarar verdi.

16 Temmuz 1844 tarihinde 6 bin kadar Ubıh, **Golovinsk** Kalesi'ne saldırdıysa da garnizon saldırısını püskürttü. Ubıhlar ölü ve yaralı olarak 1 000 kadar kayıp verdiler. Kalenin yakın çevresi ölülerle kaplıydı. Ubıhlar'da bu mücadelede şehit vermeyen köy yoktu.

23 Ocak 1845 tarihinde, seher vaktinde, Nekrovskaya Stanitsası'nda Kazakların büyük bir bölümü toplandı. 2 Şubat'ta bölük Belaya Irmağı'na doğru 55 verstlik mesafeden geçerek sabahleyin Temirgölüler'in iki büyük ve zengin köyüne varıp onları çembere aldılar. Ruslar 40'a kadar dağlıyı esir alırken diğerleri ölümü tercih etti. Kazaklar dağlıların silah, at ve hayvanlarını ele geçirip köyleri yaktılar.

Şamil ve Kabardeyler

Dağıstan ve Çeçenistan **İmamı Şamil (1797-1871)** Kuzey Kafkasya halklarının özgürlük savaşının (1834-1859) ve Anti-Rus direnişin önderiydi.

1846 yılında Kabardeyler, Rusya ordusuna karşı birleşmiş kuvvetler ile savaşmak amacıyla Şamil'i davet ettiler. İlkbaharda Şamil, 12 bin kişilik orduyla Kabardey bölgesine yürüdü, ama Rus işbirlikçisi Kabardey derebeylerinin muhalefeti ile karşılaştı ve birleşme girişimiyle başarısız oldu. Şamil'e ancak Kabardeyler'in az bir kısmı katıldı ve bundan dolayı Şamil bir

an önce Kabardey'i bırakmak zorunda kaldı. Tüm çabalara karşın, Çerkezlerle bir bütünleşme, yani Kuzey Kafkasya düzeyinde bir birleşme sağlanamadı.

Yine Cezalandırıcı Seferler

1847 yılının 4 kasım ve 14 Aralık günlerinde Rusya ordusu birlikleri Abadzehler'in köylerini yağmalayıp ekmek ve saman stoklarını yaktılar.

10.02.1848 tarihinde Rusya ordusu birlikleri Abadzehler'in köylerini yağmalayıp ekmek ve saman stoklarını yaktılar.

1850 yılının Nisan ayında Rusya Komutanlığı, Uruf Irmağı'nın kıyısında yaşayan Kabardey ve Başılbalaylara Zelençuk Nehri'nin boğazına göç edeceklerine dair teklifte bulundu. Bu arada Albay **Volkov** komutanlığında bir cezalandırma seferi Besleneyler'in toprağına zorla girerek **Bek-Murza** ve **İzigo** köylerini ilhak edip 17 kişi esir aldı ve 250 büyük baş hayvanı kaçırdı.

COSTUMES DU CAUCASE

Jeune Prince Ouboukh & son Artalyk
(dit de la mer noire.)

Erzak Ablukası

1844 yaz döneminde Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde yaşayanlara ürünün kıt olması nedeniyle açlık korkusu sarmıştır. **Şapsığlar**, Rusya Komutanlığına **Gelincik**'te onlara ekmek satma ricasıyla başvurmalarına rağmen Karadeniz Sahil Hattı'nın Başkanı, Tuğgeneral **A. Budberg**, dağlılara ekmek satılmasını yasakladı.

5.08.1851 tarihinde Karadeniz Kordon Hattı'nın kumandanı, Albay **Rudanovski'nin** emrine göre Şapsığlarla ticaret, özellikle, tuz satılması yasaklandı.

1851 Ekim ayında, Abin Nehri'nde Rusya Komutanlığıyla barışçı müzakerelerinde bulunan Şapsığlar, Ruslar'dan **Georgiyevsko-Afifskoye**, **Abinskoye** gibi kalelerin yıkılmasını ve topraklarından ordunun çekilmesini istediler. Kafkasya Kolordusunun Başkumandanı ve Kafkasya Valisi **M. Vorontsov**, böyle gerçekçi olmayan isteklerin yerine getirilmesinin mümkün olmayacağını söyleyerek Şapsığlar'dan koşulsuz olarak itaat andı içmelerini ve rehinelerin verilmesini istedi ve Şapsığlar'a bir ay düşünme süresini tanıdı. **Anthır**, **Bugundır** ve **Abin** nehirleri'nin vadilerinde yaşayanlar bu şartlara kabul oldularsa da diğer dar boğazlarda yaşayanlar asla itaat niyetinde değildiler.

Mihail Vorontsov (1782-1856), General-Feldmareşal (1856). 1812 yılının Rusya anayurt savaşına katılan ve 1815-1818 yılları arasında Fransa'da Rusya sefer kolordusu'nun komutanlığını yapan Vorontsov, 1844-1854

yy. Kafkasya Kolordusu'nun başkumandanlığını üstlenmiştir. Kafkaslar'da sömürgecilik politikasını ve bu bölgenin İmparatorluğuna geçmesini aktif bir biçimde gerçekleştiren Vorontsov, Kafkasya dağlılarıyla mücadele taktiğini değiştirerek Yermolov'un metoduna (ormanların kesilmesi ve işgal edilmiş noktaların savunması) ayrıcalık vermiştir.

22.11.1851 tarihinde Kafkasya Hattı ve Karadeniz Ordusu'nun Kumandanı Tümgeneral Zavodovski; Karadeniz Kordon Hattı'nın Başkanına Tümgeneral **Raşpil'e** Şapsıglar'dan itaat and içmelerine; rehinelere alıp ancak bundan sonra onlara tuz satabilmesine yönelik emir vermiştir.

Tümamiral Serebryakov'un Seferleri

Lazar Serebriyakov, Ermeni kökenli aznavurlardandı. 1837-1839 yılları arasında Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde Batı Kafkasya dağlılarına karşı harpeylemlerine katılan Serebriyakov, 1839 yılından itibaren Tuğamiral ve Karadeniz Sahil Hattı'nın I. bölümü Başkanı, 1851-1855 yılları arasında Karadeniz Sahil Hattı'nın Başkanı görevlerini üstlenmiştir; Batı Kafkasya dağlılarına karşı sertlik ve amansızlıkla tanınan seferleri yönetmiştir.

1851 Mayıs ayında Ruslar, **Psekupse** ve **Agrips** ırmakları arasındaki arazilerde yaşayan **Khamişler** karşısına çıkıp onları yenilgiye uğratıp itaat ettirdiler. **Tümamiral Serebriyakov** Çerçeneller'in toprağına zorla girip dağlıları boyun eğdirmek zorunda bıraktı.

4.11.1851 tarihinde Tuğamiral **L. Serebriyakov**, geceleyin **Novorossiysk** Kalesinden çıkıp **Natkhuaçlar'a** karşı savaşımaya hareket etti. **Markothe** sıradağından geçerek

Adaguma dar boğazına varan bölümü **5-13 Kasım arasında** birçok köy yakıp **14 Kasım'da** kampa döndü.

13.12.1851 tarihinde Tuğamiral L. Serebriyakov kumandanlığında bölük, **Hudaku** dar boğazında bulunan Natkhuaçlar'ın köylerini ihlâk edip **Adaguma** dar boğazına kadar vardı. **14-17 Aralık arasında** ayrı ayrı birlikler; **Bakan, Psebs, Geçepsin ve Tzamaz** ırmakları'nın dar boğazlarında yer alan köylerini yağmaladılar.

25-27.01.1852 tarihinde sefer, Tümamiral L.Serebriyakov kumandanlığında **Bugundir ve Anthir** ırmakları'nın kıyısında bulunan köyleri ihlâk etti.

1852 yılında sefer, Tümamiral L.Serebriyakov kumandanlığında Şapsığ ve Natkhuaçlar'ın 44 köyünü yağmaladı.

Cezalandırıcı Seferlere Devam

23.02.1852 tarihinde Ruslar'ın bölümü, Rus Kalesinden 6 verstlik (1,06 km) mesafede yer alan **Soçi** köyüne üç taraftan saldırdı. Ruslar'ın bölümü köye zorla girip onu yaktı. Halk kendini ormana zor attı.

1852 yılında General **N.Yevdokimov** komutanlığında sefer, Batı Kafkasya'nın Dağ hattında bulunan köylerini yağmalayıp ihlâk etti. Bundan sonra **Hatukay ve Temirgöyler** Rus Hükümeti'ne itaatlerini ilan etmek ve Kuban Irmağı'nın sol sahiline; **Başılbaylar** ise Laba Irmağı'nın kıyısına göç etmek zorunda kaldılar.

1852'de Rusya ordusu birlikleri bizzat Kafkasya Kolordu Başkomutanı ve Genel Vali olan **M. Vorontsov'un** (1844-1854) kumandanlığında **Natkhuaçlar**'ın köylerini ihlâk etti.

1852 yılında Rusya ordusu **Başılbaylar** köylerini yağmalayıp iki köyü Kuban yakınlarında göç ettirdiler.

19.10.1854 tarihinde Sağ Kanadın kumandanı, Tuğgeneral **N. Yevdokimov** Belaya Irmağı'ndan geçerek **Kliç köyünü** ihlâk etti. Ruslar, kaçmayı yetişemeyen dağlıları öldürüp onların malını, hayvanlarını tamamen ele geçirdiler. N. Yevdokimov tarafından dağlıların ekmek ve kuru ot stoklarını yakmak amacıyla ormana gönderilen askeri kollar, dağlıların bütün malını mülkünü ateşe verdi.

Aleksandr Baryatinski ve Batı Kafkasya

Kırım savaşını (1853-1856) bitirdikten sonra Rus Hükümeti, özellikle dikkatini oldukça pahalıya patlayan Kafkasya savaşına çekti.

1856 Temmuz ayında Kafkasya Kolordusu'nun Başkomutanlığına ve Kafkasya Genel Valiliğine atanan Tümgeneral A. Baryatinski'yi Ağustos ayında İnfanter Generali rütbesine terfi etti. Bu arada Kafkasya yönetiminde aşağıda yazılı önemli değişiklikler gerçekleşti: Yerli asker başkanlığı bünyesinde asker birlikleri komutanlığına dahil oldu; Kafkasya Kolordusu'nun genel kurmayı başkanı görevini yine gerçekleştirdi.

İvan oğlu Aleksandr Baryatinski (1815-1879), Rus Devlet ve Asker Adamı, General-Feldmareşal (1859). 1853-1854 yy. Kafkasya Kolordusu Kurmayı Başkanı, 1856-1862 yy. Kafkasya Kolordusu Başkomutanı ve Kafkasya Genel Valisi görevlerini üstlenen Baryatinski 25.08.1859 tarihinde Şamil'i esir alarak Kuzeydoğu Kafkasya'da savaşı zaferle tamamladı.

İmparatorun **6.12.1857 tarihli** kararnamesi gereğince Kafkasya Kolordusu Orduya dönüşüp oldukça kuvvetlendirildi. A. Baryatinski dikkatini özellikle Kuzeydoğu Kafkasya'ya çekmiştir, ama Batı Kafkasya'da eskisi gibi seferler düzenlenmekteydi.

Batı Kafkasya'lılara karşı Seferler

Kırım savaşı bittikten sonra Rus İmparatorluğu, uzun zamandır büyük bir azimle savaşılan Kafkasya'lılara karşı güçlü bir hücumla geçti.

1856 yılında Rus ordusu, Bjeduğlar'ı cezalandırmak için Albay **Borzik** komutasında bir sefer düzenleyerek, bataklık yakınlarında bulunan üç katlı çitle kuvvetlendirilmiş **Enem** köyüne dayanıp topraklara ateş açtı. Köy ahalisinin bir kısmı **Sup** Nehri'nden geçerek hayvanları köyden çıkarmayı başardı. Köyde kalan erkeklerse, ateşe verilen köyde yanıp kül oluncaya kadar düşmanla kahramanca savaştı.

1857 Haziran ayında General **Gr. Filipson**, **Gelincik** kıyısına asker çıkarıp **Natkhuaçlar**'la amansızca savaştıktan sonra onları zapt edebildi.

22.06.1857 tarihinde **Natkhuaçlar** **Anapa**'ya saldırdılar, ama beş saat süren mücadeleden sonra geri çekilmek zorunda kaldılar.

1858 Ocağında Rusya ordusu birlikleri, **Natkhuaçlar**'ın 23 köyünü ihlâk ettiler. **Maykop** ve **Malolabinski** garnizonları, **Kurcips** ve **Pşeha** Nehirleri'nin kenarlarında yer alan **Abadzehler**'in köylerini yağmaladılar. Aynı zamanda **Uruf**, **Tegen**, **Büyük Zelençuk** ırmakları kenarlarında **Spokoyni**, **Udobni**, **İspravnıy**, **Peredovıy**, **Storojevoive** **Podgorni** gibi altı stanitsanın temeli atılmıştır.

1858 Ocak ayında Rusya ordusu birlikleri **Khodza Irmağı** üst belinde yer alan **Çegirey köylerini** ilhak ettiler.

1859 yılının 15 Ocak ve 1 Mart'ı arasında General **Voytsitski** komutanlığında yapılan seferde bölük; **Maykop** ve **Laba Hattı** arasındaki ormanları kesip yol yaparak, yol boyunca tüm dağ köylülerinin ekmek ve saman stoklarını yaktı; Şubat ayında **Hodza** Irmağı'nın kıyısında bulunan **Besleneyler**'in köylerini ihlâk edip kadın ve çocukları esir alıp dağlıların tüm hayvan sürülerini kaçırdı.

1859 Ocak-Şubat aylarında Rus ordusu birlikleri **Laba** ve **Belaya** ırmakları arasında yer alan bölgede yaşayan dağlılara hücum ederek köylerini ateşe verdiler ve köylülerin bütün malını mülkünü yağmaladılar. Sözü edilen sefer, dağlıları araçsız gereçsiz bırakmak maksadıyla özellikle kış mevsiminde düzenlendi. **Laba** ve **Belaya** ırmakları arasında bulunan arazilerde yaşayan **Kazılbaş**, **Başılbaş**, **Tam** gibi **Abaza** kabileleri Rus Hükümetine itaat etmek zorunda kaldılar.

1859 başlangıcında Kazaklar, Hodza Irmağı üst belinde yer alan **Çegirey köylerini** ilhak ettiler.

1859 yılının 18 Ocak ve 7 Şubat tarihleri arasında yapılan seferde, albay **P. Babiç** komutanlığında **Bjeduğlar**'ın 44 köyü yağmalandı. Kış mevsiminde evsiz barksız, erzaksız kalan ahali, başka kurtuluş yolu kalmadığını kabul etmek zorunda kaldı ve Rus Ordusuna boyun eğdi. **Batı Kafkasyalılar arasında Ruslara ilk boyun eğen Bjeduğlardı.**

Pavel Babiç (1813-1883), Tuğgeneral (1859). 1828 yılında Karadeniz Kazaklar ordusunda askeri görevine başlayan Babiç, 1838-1845 yılları arasında Karadeniz'in Kuzeydoğu sahilinde Anapa ve diğer Rus kalelerinde hizmet etmekteydi. 1857 yılında Adaguma bölüğü kurmay başkanı olan Babiç, Batı Kafkasya'da Şapsığ, Bjeduğ, Natkhuaçlar gibi Çerkezler'in etnik gruplarını Rus egemenliği altına almak ve Kazak-Ruslar aracılığıyla bu bölgeyi kolonileştirmek gibi görevleri üstlenmiştir.

Muhammed Emin ve Batı Kafkasya

Muhammed Emin, milli-kurtuluş savaşında Kafkasya dağlılarının liderlerinden biri, Şamil'in naibiydi. Tahminen **1818 yılında** Dağıstan'da doğan Emin, 17 yaşındayken Şamil'in müridi oldu. **1848 yılının sonunda** Şamil tarafından birbirleriyle savaşan Çerkez kabilelerinin barıştırılması, bunların kendi iktidarı altına alınması, Şamil'e bağlanması ve daha da önemlisi Rusya'ya karşı savaştırılması amacıyla Batı Kafkasya'ya gönderildi.

Çerkezlerin bağımsızlığı için fedakârca mücadele eden Muhammed Emin, hep Çerkezlerin birleştirilmesi, ortak bir ordunun kurulması ve bu ordunun topraklarla donatılması için çaba harcadı. **1849 yılında Abadzeh, Mahoş, Yegerukay, Hatukay, Temirgöyler**

gibi kabileler; **1850'de** de **Ubıh, Şapsığ, Natkhuaçlar** onun iktidarını tanıdılar. Muhammed Emin bu kabilelerin aralarındaki barışı ve düzeni sağlamaya çalıştı.

Muhammed Emin **15 Mayıs 1851'de**, Uruf Nehri boylarında Tuğgeneral **G. Eristavi** ve Albay **P. Volkov** ordularıyla savaşıırken yenilgiye uğradı. **1852 yılında** Rusya ordu birlikleri, Mzimta Nehri kıyılarında Adler yakınlarında iki bin dağlıyla birlikte Muhammed Emin'i durdurup geri çekilmek zorunda bıraktılar. Aynı yılın yazında Kabardey üzerinden yeniden Şamil'in ordusuyla birleşmeye çalıştıysa da bu girişimi de yenilgiyle sonuçlandı. Bunca yenilgilerin ardından bazı Çerkez kabileleri Muhammed Emin'den ayrıldılar.

1853 yılının baharında Muhammed Emin, Batı Kafkasya dağlılarını yeniden birleştirip **Karaçay'a** girmeye çalışırken **N. Yevdokimov'un** birlikleri onu geri püskürttü.

1857 yılında Maykop ve Hamket kalelerinin imarı ve bazı kabilelerin itaat altına alınmasıyla Rusya komutanlığı Muhammed Emin'in mücadelesini bastırmayı başardı.

Nikolay Yevdokimov (1804-1873), 1850-1855 yıllarında Kafkasya Hattı Sağ Kanadının kumandanlığını, 1855-1860 yıllarında ise Kafkasya Hattı Sol Kanadının kumandanlığını üstlendi. 1856'da tümgeneral rütbesine terfi eden Yevdokimov, 1859 yılında Ğunip köyünü almak için III. Dereceden Aziz Giorgi Nişanı ve kont unvanıyla ödüllendirildi. Aynı yıl fahri general-ya-ver unvanını da alan Yevdokimov, 1860'da Rusya Komutanlığı'na Batı Kafkasya'da harp eylemlerini düzenleme programını sundu. Hazırladığı programda, Kazakların stanitsalarını kurmasıyla Laba ve Belaya nehirleri arasında bulunan toprakların ve Karadeniz sahilinin alınması; dağlıların Kuban kıyısı düzlüğüne ya da Osmanlı'ya göç ettirilmesi öngörülüyordu. Kuzey Kafkasya'nın işgalinde büyük rol oynayan Yevdokimov, 1860 yılından Batı Kafkasya'daki savaşları yönetti, ormanları kesip yolları açtırdı. 1861 yılının Ekim ayından itibaren Kuban bölgesi valisi ve ordu kumandanı görevlerini üstlendi.

1857’de Muhammed Emin Abadzeh heyetiyle beraber, Rusya’nın saldırıları karşısında Osmanlı ve İngiltere’den yardım istemek için İstanbul’a gitti. Ne var ki ,bu elçilik heyeti hiçbir olumlu sonuç alamadan Aralık ayında Kafkasya’ya döndü.

25 Ağustos 1859 tarihinde Şamil’in esir alınmasından birkaç ay sonra Muhammed Emin Ruslara bağlılığını bildirdi. Rusya Hükümeti ona Osmanlı’ya göç izni verdi. Muhammed Emin **1899 yılında** Osmanlı ülkesinde vefat etti.

Terek ve Kuban Bölgelerinin Kurulması

1859 yılında Kuzeydoğu Kafkasya’nın işgaliyle ve savaşın dağlık hattan, Batı Kafkasya’dan Kuban Irmağı’nın güneyi ile Karadeniz’in kuzeydoğu kıyılarına taşınmasıyla önemini yitiren **Kafkasya ‘Kordon Hattı’ 1860’ta** kaldırıldı. Kafkasların kuzeyindeki Terek Havzasının sol yakası **Terek Bölgesine**, aynı havzanın sağ yakası ise **Kuban Bölgesine** dönüştürüldü. Bu iki bölge Stavropol Vilayetiyle birlikte **Kuzey Kafkasya** adını aldı. Kafkasya Hattı’ndaki Rus Kazakları ordusu da değiştirildi: Terek bölgesindeki hatta yerleştirilmiş olan Kazaklar,

Terek Bölgesi'nin Kazak ordusunu oluşturdular. Kafkasya Hattı'nın Kazak ordusundan altı tugay, Kuban Üst belinden Karadeniz sahiline indirildi ve bunlar Karadeniz kıyısındaki Kazak ordusuna katıldı. Böylece Kuban Kazakları ordusu kuruldu.

1860'lı Yıllar Başlangıcında Savaş Eylemleri

1860 yılının Ocak ayında Rusya ordusu birlikleri **Abin** ve **Bugundır** ırmakları arasındaki bölgeyi yağmaladı. Sonuçta **Şapsığların** yaşadığı **Adaguma** Nehri'ne 25 kilometre bir mesafe kalmıştı.

10 Temmuz 1860 tarihinde İmparator II. Aleksandr'ın (1855-1881) emriyle Şapsığya'da inşa edilmiş kalelere **İlskaya** ve **Gregoryevskoye** adları, **Nathvaciye**'de yapılmış kaleye de **Naberegovskoye** adı verildi.

1861 yılının Ocak ayında Rusya ordusu birlikleri, Kafkas Sıradağlarının kuzey eteklerinde, Apips Nehri'nin kolu olan Şebşi'nin üst belinde yaşayan **Şapsığlara** karşı savaş faaliyeti başlattılar.

1861 yılının başlangıcında Laba ve Belaya ırmakları arasında yaşayan **Abadzeh**, **Mahoş**, **Yegerukay**, **Temirgöyler** gibi Çerkez kabileleri Ruslara karşı hoşgörülü

davranırlardı. Bundan yararlanan Ruslar ormanları kesip yolları yaptılar ve kaleler inşa ettiler. Rusların bu faaliyetlerinden dolayı ayaklanan **Abadzehler**, kalelere ve Rus ordu birliklerine karşı saldırıya geçtiler, ancak yenilgiye uğradılar. General **N. Yevdokimov**, Abadzehlerin isyanını bastırılmasının ardından **1859 yılında** yapılmış barış antlaşmasına tek yanlı son verip onlara Kuban'a göç etmesine dair ultimatoma verdi. Ancak Abadzehler buna boyun eğmediler. Bu gelişmenin ardından Nisan ayında Ruslar, Abadzehlere saldırıp yirmi gün içerisinde topraklarını yakıp yıktılar.

Abadzeh, Mahoş, Yegerukaylar dağlara sığındılar. Haziran ayında Belaya Irmağı'nın kıyılarında diğer iki kabile Ruslara karşı direncini yitirdiyse de **Abadzehler** direnmelerini sürdürdüler.

Çerkez Meclisi

Rusların saldırganlığı karşısında Kafkas Dağlı halklarını birleştirme fikri her zaman vardı, ama gerçekleştirilmesi zor oldu. **1841 yılında** Ubih, Şapsığ, Nathvac ve Abadzehler, dış tehlike karşısında birbirlerine yardımcı olacaklarına dair bir anlaşma yaptılar. Ne var ki, bu yeterli değildi ve daha sabit bir askeri birliğin gerekli olduğu da açıldı.

1861 yılının Haziran ayında Soçi Nehri'nin dar ağzında Ubıhların öncülüğünde Batı Kafkasya Dağlı halklarından temsilciler bir araya geldiler. Sabit bir askeri birlik kurulmasına karar verdiler, yönetim için ise **Meclis** adı verilen on beş ulemadan oluşan bir kurul seçtiler. Dışarıdan bu örgüt İmamlar sistemine benziyordu, ama teokratik bir karakter taşımıyordu. Osmanlı ve İngiltere yardımı arayışına giren Dağlılar, Ağustos ayında Ubıh liderlerinden **Kerantuh Berzeg** ve **İsmail Barakay-İpa Dziaşma** tarafından kaleme alınan bir mektupla Sohum'daki İngiliz konsolosu **Dikson'a** başvurdular. Konsolostan kendi hükümetine Rusya ordusunun Çerkezlere yönelik saldırganlığı bildirilmesini ve İngilizlerin kendilerine sahip çıkmasını talep ettiler. Ancak bu girişim de Dağlılar için somut bir sonuç getirmedi.

Ubıh liderlerinden olan **Hacı Kerantuh Berzeg (1803-1897)**, 1844-1864 yıllarında Batı Kafkasya Dağlılarının kurtuluş savaşındaki komutanlardan biriydi. 1861 yılında Çerkez Meclisi'nin (Ubıh, Şapsığ, Nathvac ve Abadzehlerin askeri-siyası birliği) kurulmasına öncülük eden Berzeg, 1864'te her Ubıh gibi Osmanlıya göç etti; Osmanlı kendisine Rodos Adasında bir çiftlik ve paşa unvanı verdiler.

II. Aleksandr'ın Kafkasya Ziyareti

1861 yılının Eylül ayında Kafkasya'ya gelen Çar II. **Aleksandr, 18 Eylül'de, Mamriuk-Ogoy'de, Hacı Kerantuh Berzeg** liderliğinde toplanan Dağlıların heyetiyle buluştu. Dağlılar delegasyonu çardan, Rusya ordu birliklerince topraklarının işgaline, stanitsların ve kalelerin kurulmasına, köylerinin yakılıp yıkılmasına son verilmesini

rica etti. Karşılığında ise Rusya himayesine girmeyi kabul ediyorlardı. Çarın cevabı çok kısaydı: Dağlılar ya gösterilen yerlere göç edecekler ya da Osmanlı ülkesine gideceklerdi.

Yardım Ararken

1862 yılında Meclis heyeti **İsmail Barakay-İpa Dziaşma** liderliğinde, yardım ricasıyla İstanbul'u ve Avrupa'da birkaç ülkenin başkentini ziyaret etti. **1862 yılının sonunda** Dağlılar heyeti; Batı Kafkasya'nın Dağlı halklarının yanında savaşan Polonyalı devrimci Albay **Teofil Lapinski** tarafından Londra'da İngiltere başbakanı Lord **Palmerston'la** görüştürüldü. Heyet Rus saldırılarına karşı yardım ricasında bulundu. Kafkasya'da Rusya'nın durdurulması mümkün olamayacak bir güç olduğunu iyi gören Palmerston, heyete olumsuz cevap verdi. Böylece, Osmanlı ve Avrupa ülkelerine gerçekleşmiş Meclis ziyaretleri sonuçsuz tamamlandı.

Yurtlarından Kovulması

Osmanlı ülkesine göç etmeye karar veren Şapsığlar vatanlarına havaya ateş ederek veda ettiler; sonra silahlarını denize atıp gemilere bindiler.

Rusya'ya Tehcir

1850-1860 yıllarında Ruslar, Nathvac ve Şapsıgları, bu arada esir düşen Abadzeh ve Ubıhları Don Irmağı kıyılarına yerleştirdiler.

1859'da esir düşen Natkhuaçları (159 kişi) Samara vilayetine tehcir ettiler.

1860 yılında Nakthuaçlar Rusların egemenliğini tanıdılar. Aynı yıl Rus Hükümeti, Samara vilayetine tehcir edilen 159 Natvaclardan sağ kalan 81 kişiyi, Osmanlı ülkesine göndermek üzere Karadeniz sahiline götördüler.

1860'da Rus yönetimine boyun eğen Natkhuaçları yönetmek için **Natkhuaçlar Okrugu** (bölgesi) kuruldu. Orada bulunan birliklerin komutanı olan Okrug başkanı aynı zamanda idari yönetici ve zabıta güçlerinin de başıydı.

1862 yılında Rusya Hükümeti'nin itaati altına giren Kuban Bölgesi Dağlıları, Kuban Irmağı'nın sol yakasındaki düzlüğe göç ettiler. Onları yönetmek için Nijne Kubanskoye (Alt Kuban) ve Verhne Kubanskoye (Yukarı Kuban) adlı idari birimler ve Bjeduğ ile Natkhuaçlar için de iki okrug kuruldu.

3 Aralık 1863 tarihinde Laba ve Belaya ırmakları arasındaki topraklar üzerinde ise Abadzehleri yönetmek için bir okrug oluşturuldu.

Muhacirlik

XIX. yüzyılda Rusya Hükümeti tarafından Kafkasya'nın yerli halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesi "Muhacirlik" olarak da adlandırılır. Arapça "Muhaceret" kelimesinden gelen Muhacirlik terimi göç etmek anlamına gelir. Kafkasya halklarının tarihinde bu terim, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna zorunlu göç anlamını aldı. Bu göç, Abaza, Kuban kıyısındaki Nogael, Ubıh, Çerkez, Oset, Çeçen, Karaçaylı, Dağıstanlılar gibi Kuzey Kafkasya halklarını kapsıyordu. Dağlıların göçünün ilk grupları "Mekke'ye hacca gitmek" isteyen kişilerle doluydu. Osmanlı'ya tehcir etme iznini vermeyeceğini düşünen Dağlılar ölmeden önce Mekke'ye gitmek ve Medine'de Hz. Muhammed'in mezarı önünde diz çökmek isteklerini bir gerekçe olarak gösteriyorlardı. Rusya Hükümeti bu tür istekleri hep olumlu karşılıyordu. Bu yüzden Kafkasyalı Dağlıların Osmanlı'ya tehciri "Muhacirlik" adını almakla birlikte bu süreç dinsel değil, daha çok siyasi nedenlerden ortaya çıkarmıştır.

Kuzey Kafkasya Dağlılarının Osmanlı'ya göç etmesi **1858-1859 yıllarında** aktif hale geldi; **1863-1864 yıllarında** ise doruk noktasına ulaştı. Kuzeybatı Kafkaslar'da en yoğun şekilde süren Muhacirlik süreci sonucunda **Çerkez** boyları toplu olarak Osmanlı'ya tehcir ettiler (resmi verilere göre yaklaşık **470 bin kişi** göç etmiş, geride ise tahminen **90 bin kişi** kalmıştır). Bazı halkların, mesela, **Ubıhların** tamamı göç etmiştir. **Dağıstan-Çeçenistan** Osmanlı Devleti'ne daha uzak kaldığı için Kuzeydoğu Kafkasya'dan göçenler sayısı oldukça azdır (**100 bin kişi**); **Osetler** ve **Malkarlar (Balkarlar)** ise Rusya'ya karşı savaşa hiç katılmamışlardır. Osetya'nın yeni yetişmiş aydınları tarafından yapılmış propaganda sonucunda birçok Müslüman Oset yurdunda kalmıştır.

Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı'ya göç edilmiş muhacirler toplam sayısı, bazı verilere göre **700-750 bin kişiye** ulaşmıştır. Osmanlı Devleti bunların bir kısmını **Bulgaristan'da**, öbür kısmı ise **Suriye'de** ve diğer Arap ülkelerinde yerleştirmiştir.

Osmanlı'ya Tehcir

Rusya komutanlığı Abaza ve Çerkezlere ya Kuban kıyılarındaki düzlüklere göç etmeleri ya da Osmanlı'ya gitmeleri için ultiatom verdi.

Batı Kafkasya'dan Osmanlı'ya zorunlu ilk göç eden Temirgöy Prensi **Kaplan Girey** oldu. 1846 yılında 2570 yurttaşıyla beraber tehcir etti. 1859 yılından itibaren Osmanlı'ya göç etme aktif hale geldi.

1859 yılında Osmanlı'ya göç edenlerin sayısı şöyle olmaktadır: **Hatukaylar**(306 aile,3 bin kişi); **Hamış-Bjeduğlar** (69 aile); **Besleneyler**'in sadece bir köyünden 34 aile(123 erkek,122 kadın); yapılan araştırmaya göre Hatukaylar'ın 5 köyünden 505 aile (2127 erkek ve 2092 kadın) Osmanlı'lara göç etti.

'Kafkasya Komitesinin **10.05.1862** tarihli 'Dağlıların göçüne yönelik' yönergesi çıktıktan sonra Batı Kafkasya'da dağlıların Osmanlı'ya tehciri resmileşmiş oldu.

06.06.1861 tarihinde Kafkas ordusu başkumandanı **A.Baryatinski**,Osmanlı'ya göç edenlerin hayal kırıklığına uğradıklarını ve geri dönmeye çalıştıkları konusunda savunma bakanlığa bildiride bulundu. Başkumandana göre geriye dönenler üzerinde kafkasya bölgesinden uzakta yapılan yerleştirme programı şöyleydi: Deniz yoluyla geri dönenler, Don Irmağı üzerinde, Don Kazakları'nın ordusu topraklarında yerleştirilmeliydi; Kara yoluyla dönenler ise Aleksandropol'dan Bakı'ya, oradan da Astrahan'a götürülmeliydi. Bunun dışında, yerleşim yerleri Kuban Irmağı'nın sağ kıyısında ve Karadeniz'de, eski Tatar köyleri olmalıydı.

1861 yılının Temmuz ayında Rus orduları, beklenmedik bir şekilde **Besleneyler**'in köylülerini ablukaya alıp 800 aile-4 bin kişiyi güçlü bir korumayla Kuban'a kadar gönderdiler ve oradan da Osmanlı'ya göç ettirdiler.

1861-1863 yıllarında resmi verilere göre **Temirgöy, Yegerukay, Mahoşlar**'ın 2000'e kadar ailesi (yaklaşık 15000 kişi) Osmanlı'ya göç etti.

1862 Mart ayında Bjeduğlar'a **1 Mayıs'ta** ya gösterildiği yerlere göç etmesini ya da Osmanlı'ya gitmesi gerektiği ilan edildi. Bjeduğlar önerilen teklifi kabul

ettirler. İçlerinden özellikle yetkili kişi 150-200'e kadar aile Osmanlı'ya göç etmesini istedi.

1861-1863 yıllarında,resmi verilere göre **Bjeduğlar'ın** yaklaşık 300 ailesi (2 500 kişi kadar) Osmanlı'ya göç etti.

15.12.1862 tarihinde Dahovski'nin bölüğü Albay **V.Geyman** komutanlığında Belaya Irmağı'nın üst tarafında bulunan **Hamiş** yerleşim alanı savaşıla ele geçirip yerli nüfusu oradan kovdu.

1862 yılının sonunda **Natkhuaçlar'ın** büyük bir kısmını zorla Osmanlı'ya göç ettirdiler.

08.09.1863'te **Adaguma** bölük başkanı Tuğgeneral **P.Babiç**, Kırım piyade alayının yarbayı olan **Strajes'e** bir emir verdi. Emir gereğince geri dönmek üzere Kuban'a göç edilmiş **Natkhuaçlar'ın** eski yerleşim yerlerini yağmalamaktı.

1863'te resmi verilere göre **Besleneyler'in** yaklaşık 600 ailesi (4 bin kadarı) Osmanlı'ya göç etti.

1863 yılının yaz döneminde **Adaguma** bölüğü, Şapsığya'nın bütün ovasında **İl Nehri'ne** dek stanitsaları kurdu.

Abazalar'ın Sürgünü

1860 yılının yaz döneminde Abaza kabileleri'ne verilmiş süre dolduktan sonra **Başılbay, Bağ, Barakay, Kazılbak, Tam, Çegireyler**'in bir kısmı önceden verilmiş zaman geldiğinde Osmanlı'ya göç etmek zorunda kaldı. Böylece Belaya ve Laba ırmakları arasında geniş bir alan dağlılardan 'tamamen temizlendi.'

1861 yılının Temmuz ayında ordu birlikleri, Kazılbak, Başılbay, Bağ, Çegirey ve Tramlar'ı Sohum Limanı'na kadar götürüp oradan da Osmanlı'ya göç ettirdiler.

1861'de Tamlar Mzimta Nehri'nin üst kısmına göç edip oradan da Osmanlı'ya geçtiler.1858 yılının verilerine göre Büyük Tam (Büyük Zelençuk Nehri'nin sağ sahilinde) ve Küçük Tam (Büyük Zelençuk Nehri'nin sol kıyısında) adlı köyde yaşayan **Tamlar**'ın toplam sayısı 690 kişi(150 hane) idi.

1861'de Başılbaylar'ın büyük kısmı Osmanlı'ya göç etmek zorunda kaldı.

1862'de Barakaylar, Albay **Abdurahmanov** aracılığıyla Kuban bölgesi başkanına, general **N.Yevdokimov**'a Osmanlı'ya göç ettirmeyeceklerine dair bir rica sundular. N.Yevdokimov bundan sonra **Barakaylar**'dan buna benzer gereksiz istekleri almayacağını ve onlara acilen mal ve mülkünün satılmasını, ayrıca verilmiş zamana

göre Osmanlı'ya gitmeleri bildirmesini emretti. Bu talimat yerine getirilmediği takdirde düşman muamelesi yapılacaktı.

1862 yılının bahar döneminde Çegireyler'in (Rusça **Şahgireyler**) büyük kısmı Osmanlı'ya göç etti. Rusya'nın emir altına giren az bir kısmı, Hodza Nehri'nin sol kıyısına yerleştirilip sonra **Şahgireyevskoye** köyüne (şimdi adı Apsua'dır) gönderildi.

1863'te Bağ kabilesinden 205 hane (480-600 kişi) Osmanlı'ya göç etmek zorunda bırakıldı. Kafkasya'da bu kabileden sadece 27 kişi kaldı.

1863'te Barakaylar Osmanlı'ya göç etti. Göç edene kadar Kafkasya'da yaklaşık 1 250 kişi yaşıyordu. Bunlardan sadece 460 'ı kaldı.

1861-1863 yıllarında resmi verilere göre **Abazalar'ın (Kazılbak,Tam,Bağ,Başılbay, Çegirey)** yaklaşık 4 350 ailesi (tahminen 30 000 kişi) Osmanlı'ya göç etti.

Kabardeyler'in Göçü

25.05.1860 tarihinde 80 kabardey ailesi Malka'dan Osmanlı'ya geçti. Bunlardan 66 aile Kuban bölgesi-Taman'dan deniz yoluyla; kalan14 aile ise Gürcistan askeri kara yoluyla gitti. 30 Mayıs Kuban bölgesi başkanı N.Yevdokimov, Kabardey Okrugı başkanı olan V.Orbeliani'ye şöyle bir bildiride bulundu: Osmanlı'ya giden 14 Kabardey ailesinin Osetya askeri Okrugunda görünmesi oldukça olumsuz bir tepki doğurdu. Osmanlı'ya Taman'dan gittiği için bu Okruglular oldukça tedirgin oldular. Bu nedenle Kuban bölgesi ordusunun Kurmay Başkanı İ.Zotov, Kabardeyleri Vladikafkas'tan Nalçik'e çevirdi. N.Yevdokimov V.Orbeliani'ye bunların Osmanlı'ya Taman'dan gönderileceklerine dair bir emir verdi. Osetya askeri okrugunda Osmanlı'ya giden 14 Kabardey ailesinin yer alması nedeniyle ortaya çıkan olumsuz etkileri önlemek için artık her göçmen Taman'dan gönderilecekti.

Gürcü şair, askeri nitelikli, Kartli-Kaheti Kralı olan II.Erekle'nin torunu Vahtang Orbeliani (1812-1890), 1832'de Rusya'ya karşı komplo düzenleyenlerden biri olduğu için Kaluga'ya sürgün edildi. 1838'de askeri hizmette bulunan Orbeliani, 1860'ta Tuğgeneral rütbesine terfi etti. 1858-1864 yıllarında Kuzey Kafkasya'da idari görevlerini (Kabardey Okrugı Başkanı, Terek Bölgesi Başkanı) yapmıştır.

Orbeliani, Kafkasya dağlılarına karşı ılımlı davranan, insancıl özelliğiyle tanınmıştır.

1860 Temmuz ayında Kabardey Okruğu Başkanı V.Orbeliani'ye , Osmanlı'ya göç eden Kabardeyler'in sayısı üzerine şöyle bir bilgi verildi:

22 Mayıs – 80 aile , **12 Temmuz** 'da ise 157 aile göç etti.

03.06.1860 tarihinde Terek bölgesi Başkanı N.Yevdokimov, Kabardey Okruğu Başkanı V.Orbeliani'ye şöyle yazmıştır:

“Osmanlı'ya gitmek istediğinde bulunan Kabardeyliler'in 442 ailesi kesinlikle gitmelidir.İsteklerinin aksine onları burada bulundurursak çok kötü olur.Zaten bütün mallarını sattılar ve gitmeye hazırlardır. 80 Kabardeyli ailenin gitmesiyle tabii, Kabardey'e huzur ve rahat olmaz.Bu nedenle mümkün olduğunca çok sayıda göç olmalı ki, bize karşı düşmanlık azalsın.”

17.07.1860 tarihinde Terek bölgesi ordusunun Kurmay Başkanı İ.Zotov, Kabardey Okruğu Başkanı V.Orbeliani'ye şöyle yazmıştır:

“N. Yevdokimov'un talebine göre Muhammed'in mezarını ziyaret etmek için Osmanlı'ya göç etmek isteyenleri asla geciktirmeliyiz. Ama bu isteğini gerçekleştirmede yerli hükümet tarafından ortaya koyulan önlemler hakkında söylentiler çıkmıştır.Kont'un isteğine göre gidenlerin gönderilmesini kolaylaştırmak amacıyla her türlü önlemlerin almanızı bildirmekteyim. Kabardey'deki hareket bu halkın güvenli olmadığını ve bu insanların burada kalmasının yararımıza olmayacağını göstermektedir. Dolayısıyla ne kadar çok aile giderse, o kadar az gizli düşman kalacaktır.”

1860-1862 yıllarında Kabardey'den 10 343 kişi Osmanlı'ya göç etti. Önemli olan ise, göçmenlerin büyük kısmının Osmanlı'ya ulaşamaması, açlık ve sıkıntılarından dolayı yolda ölmesidir.

1862'de Kabardey'den 941 aileyi (10 343) Osmanlı'ya göç ettirdiler.

Jelesnovodski

1860'lı yıllarda toprak reformu sonucunda Kabardeyliler'in köylerini birleştirip 116 küçük köyden 39 büyük köy yaptılar. Ayrıca eski küçük köylerin adları mahalle adına dönüştü.

Abadzehler'in Tehciri

1862 yılında Rus ordu birlikleri, **Pşeha, Belaya ve Daho** ırmakları'nın kıyılarında yaşayan Abadzehler'in yenilgiye uğrayıp topraklarını işgal ettiler. **1862 sonlarında** Abadzehler'in Kuban steplerine göç süreci başladı. Abadzehler'e (Yukarı Abadzehler) yerleşim yerlerini bırakması ve onları bekleyen gemilerin bulunduğu Karadeniz sahiline gitmesi için yedi günlük süre verildi. Bu süre dolduktan sonra Pşeha, Cubga ve Dahovskiy bölükleri, geri kalan köyleri göç ettirmek amacıyla vakit kaybetmeden harekete geçtiler. Ruslar; **Hodza, Psepir, Pars** ırmakları'nın dar boğazlarından **900'e kadar** köyü göç ettirdiler.

1863 yılının başlarında Rus orduları Abadzehler'i tamamen ablukaya aldılar. Zor durumda kalan ve Ruslarla müzakereye girmeye çalışan Abadzehler'e Rusya

komutanlığı, Kuban'a ya da Osmanlı'ya göç ültimatomu verdi. Rusya ordusu, yurdunu bırakmak istemeyen Abadzehler'in topraklarına **Nisan ayında** zorla girdi. Abadzehler, ordunun yanısıra sayısız ulaşım vasıtasıyla gelen Rus halkını gördüklerinde Abadzehler'in yerleşim yerlerini tutacaklarını anlayıp manevi bakımdan tamamen mahvoldular. Abadzehler'in tek çıkış yolu yurdunu terk etmek olduğunu anlayınca i lerinden en az bir kısmı Kafkasya sıradağları'nın yamaçlarından Karadeniz sahiline inip Osmanlı'ya geçip kayboldular.

1863 yılının Eylül ayında Rus ordusu **Psekupse** ve **Şebiş** ırmakları'nın üst kısmına doğru hareket edip Abadzehlerin anavatan topraklarını terk etmek zorunda bıraktı. Osmanlı'dan son ana kadar yardım bekleyen dağlılar aniden herőeylerini bırakmak zorunda kaldılar. Onlar ekmek ve diğer erzak stoklarını yakıp çalışma aletlerini derelere atıp kuyuları doldurup  eşmeleri bozdular. Kırsal dağlara sığınakları arayanlar ise açlık ve soğuktan  l rlerd  ve de Kazakların esiri olurlardı. Abadzehler, **Psekupse** Irmağı'nın üst kısmına doğru harekete geçip Goitih ge itinden geçerek Tuapse'ye indiler.Orada Osmanlı'ya götürülecek gemiler onları bekliyordu. Abadzehler, **Tuapse**'nin büyük pazarında bütün mallarını ucuzluktan satıp gemilere binip Osmanlı'ya geçip kayboldular.

1863 yılının Ekim ayında N.Yevdokimov'a gelen Abadzehler'in üyeleriyle bir antlaşma yapıldı. Antlaşmaya göre **01.02.1864 tarihinde** Abadzehler'in belli bir kısmı ovalara göç etmeye başlayacaktı, diğerleri ise 2,5 ay içerisinde imparatorluk sınırlarını terk edeceklerdi.

1863 yılının sonlarında Psekupse ve Pşış ırmakları arasındaki bölgede yaşayan ve ordu birliklikleri tarafından oldukça sıkıştırılmış Yukarı Abadzehler Rusya Komutanlığının emir altına girdiler. Onları yönetmek için Abadzehlerin geçici olarak bir idari birimi kuruldu.**1864**

bahar mevsimine dek Abadzehler'e eski yerleşim yerlerinde kalma izni verildi. Savaş nedeniyle herşeyi kaybeden dağdan ovaya, bağa inen dağlıların ne sığırı, ne de herhangi bir erzak kaynağı vardı. Ne yazık ki, aralarında tifo salgını da yayıldı.

1864 yılının Şubat ayında Abadzehler'in bir kısmı Osmanlı'ya geçmek zorunda kaldı, geri kalan kısmı ise Belaya Irmağı'nın alt kıyısına göç etti.

Şapsığya'nın İşgali

1863 yaz döneminde Adaguma Bölüğü Şapsığya'nın bütün ovasında İl Irmağına dek stanitsaları kurdu.

1863 Ağustos ayında 'Polonyalılar Komitesi' Trabzon'dan Şapsığya'ya silah ve yaklaşık 40 savaşçı gönderdi. Eylül'ün sonunda yine silah gönderildi. **3 Ekim'de** geri dönen gemi Şapsığlar'ın yenildiği haberini ilettili. Ekim ayı sonunda ise göçmen Şapsığlar'ın bir kısmı Trabzon'a geldi.

1863 yılının Ekim-Kasım aylarında Ruslar, Şapsığlar'ın tamamen boyun eğmelerini başardılar ve Aralık'ta **Şapsuho** Nehri'nin koluna kadar vardılar.

03.12.1863 tarihinde Apips ve Adaguma ırmakları arasındaki bölgeye yerleştirilen Şapsığlar'dan oluşan bir **Şapsığ Okruğu** kuruldu.

Şapsığ, Natkhuaç ve Abadzehler'in Tehciri

1864 Mart ayında Osmanlı'ya geçen Şapsığlar tüfeklerinden ateş ederek yurtlarıyla vedalaştılar; Sonra tüfeklerini denize atıp gemilere bindiler.

1864 yılının Nisan ayında ilk etap olarak Konstantinovski (Novorossisk) Limanı'ndan Merçan köyünde yaşayan Şapsığlar'ın 230 hanesi (aralarında 6 yaşından küçük 196 çocuk) Osmanlı'ya geçti. İkinci etap olarak, yine Konstantinovski Limanı'ndan Merçan köyünde yaşayan Şapsığlar'ın 443 hanesi (aralarında 6 yaşından küçük 397 çocuk) Osmanlı'ya geçti.

1864 yılının 14 Nisan- 17 Mayıs döneminde Taman Limanı'ndan 3 803 kişi Abadzeh Varna'ya ve Kustenciş'e götürüldü.

1864'ün baharında Temryuk ikinci rütbeli (Gildea) tüccari, **Stavro Makridi** kiralınmış 6 gemiyle Natkhuacılar'ın 638 ailesini (3 884 kişi) Osmanlı'ya götürdü.

09.05. 1864 tarihli bilgiye göre **Anapa** Limanı'ndan Natkhuacılar'ın 792 ailesi (5 154 kişi) Osmanlı'ya geçti.

10.05.1864 tarihinde **Anapa** Limanı başkanı, Nathvac Okruğu başkanına 3 418 kişinin Osmanlı'ya götürmek için yelkenli gemiler'in kaptanlarına 4 322 ruble'nin ödediğini bildirdi.

21.05.1864 tarihli bilgiye göre **1864 Mayıs ayında** **Anapa** Limanı'ndan Natkhuacılar'ın 2 475 ailesi (14 462 kişi) Osmanlı'ya geçti.

25.05.1864 tarihinde Kuban Bölgesi ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral **Zablodski**, Nathvac Okruğu Başkanına Tuğgeneral **P.Babiç**'e şöyle bildirmiştir. Nathvac ve Şapsığlar'ın tamamen Osmanlı'ya verilme niyetinde bulundukları hakkında gönderdiğiniz belge N.Yevdokimov'u oldukça sevindirdi. Kendisi, bu sonuca varmak için yaptığınız faaliyet için, özellikle dağlıların ekmek biçmeyi beklemelerini ve bu sebeple kış mevsimine kadar burada kalmalarını önlemek için size teşekkürlerini sunmaktadır. Bu işte herhangi bir gecikme olmadığı taktirde, N.Yevdokimov çok memnun kalır. Natkhuacılar tamamen Osmanlı'ya geçtikten sonra, bu işi tamamlamada büyük rol oynayan **Kuştanok** adlı kişiye 2 bin ruble ödemenizi arz ederiz.

27.05.1864 tarihinde Natkhuacılar Okruğu başkanı Tuğgeneral **P.Babiç** yaverine, Temryuk ikinci rütbeli (Gildea) tüccari, **Stavro Makridi**'ye, kendisi tarafından kiralınmış 6 gemiyle Natkhuacılar'ın 908 ailesini (5 848 kişi) Osmanlı'ya götürmek için 5 220 ruble ödeyeceğine dair bir görev verdi.

1864 yılının Haziran ayında Konstantinovski Limanı'ndan yelkenli yatlarla Şapsığlar'ın **1 051 ailesini (6 630 kişi)** götürdüler.

08.08.1864 tarihinde Kuban bölgesi ordusu Kurmay Başkanı, Şapsığlar'ın Okruğu Başkanına;Tuapse Irmağı'nın üst kıyısındaki yerleşim yerlerini terk eden ve Tusa, Papai nehirleri'nin dar boğazlarına sığınan Şapsığlar'ı bulması ve onların Osmanlı'ya gönderilmesine yönelik bir görev vermiştir.

Ubıhlar'ın Tehciri

1864 yılının Nisan ayında Osmanlı'ya geçmek amacıyla Ubıhlar hep birlikte Karadeniz'e doğru hareket ettiler. Ubıhlar'ın Göçü **1864 yılı 25 Mayıs'ta** başlayıp **9 Haziran'da** tamamlanmıştır. Resmi verilere göre 21 051 göç ettirilmiş Ubıh'tan 1 118 kişi **Adler**'den, 10 678 kişi **Hosta**'dan , 5 040 kişi **Tsehu**'dan , 4 215 kişi ise **Tsandriş**'ten gitmiştir.\

Gitmeyi Beklerken

Çerkezler göçünden uzun zaman sonra, 1929 yılının bahar mevsiminde Adige'ye bilimsel çalışma üzerine giden Gürcü tarihçi ve dilbilimci S.Canaşia'ya Cubga'da karşılaşmış 91 yaşında bir ihtiyar şöyle anlatmıştır: "Deniz kenarında yedi yıl boyunca atılmış insan kemikleri vardı. Kargalar erkek sakallarından ve kadın saçlarından yuvalarını kurarlardı. Deniz yedi yıl boyunca karpuz gibi insan kafataslarını atıyordu. Benim orada gördüklerimi düşmanımın bile görmesini istemem."

Görgü Tanıkların Anlattıklarından

1864 yılının Şubat sonunda Pşeha bölüğü, dağlıların tehcirini gözlemek ve zorla kovulmaları için küçük **Marte** Nehri'ne doğru hareket etti. Rus subay **İvan Drozdov** sonra şöyle yazmıştır: “Yolda önümüze şaşılacak kadar korkunç bir manzara serildi. Çocukların, kadınların, ihtiyarların yere düşmüş hali, yırtılmış, köpeklerce yarım yalamak yenmiş cesetlerini görüyorduk. Açlık ve hastalıktan sıkıştırılmış göçmenler zayıfladıkları için zar zor yürürlerdi; güçsüz olanlar yere düşüp hâlâ sağ olanlar ise köpeklerin lokması olurlardı. Göç edenlerin ancak yarısı Osmanlı'ya kadar ulaşabildi. İnsanoğlunun başına bu ölçüde ve böyle felaket nadir gelmiştir. Ama vahşi savaşıları etkilemek ve kırsal dağlardan kovulmaları ancak korkuyla mümkündü... Şu anda Kuban bölgesi dağlarında bir ayı, bir kurtla karşı karşıya gelebilirdin, ama değil dağlıya.”

Ruslar,Çerkezleri Karadeniz'in Kuzeydoğu kıyısında topladı. Bunlar Osmanlı'ya gitmek için gemiyi bekliyorlardı. Sosyo-politik konuları işleyen yazar **İ.Abramov** şöyle tarif etmiştir: “Bu sırada Çerkezler deniz sahilinde açık havada ve her hangi araçtan yoksun kalmış bir vaziyette bulunuyorlardı. Binlerce Çerkez açlıktan ölüp kışın ise soğuktan donuyorlardı; bunların sıkıntıları tarif edilmeyecek kadardır. Karadeniz'in Kuzeydoğu sahili cesetlerle ve ağır yaralı insanlarla doluydu. Ayrıca aralarında son derece zayıf düşen, ama hala can çekişenler Osmanlı'ya gitme sırasını boşuna beklerlerdi. Görenler korkunç sahneleri anlatırdı. Kimi anneler kucağında donmuş çocuklarıyla ceseti tarif ederdi, kimi ise birbirlerini ısıtmak için kucaklaşmış şekilde donmuş insanlarını anlatırdı.”

Rus yazar A.Tsalikov: “Karadeniz'in Kuzeydoğu sahili cesetler ve ölmek üzere olan insanlarla doluydu. Burası yaşamın ancak az vahaları kalmıştır. Bunlar da Osmanlı'ya gitmek için sıralarını beklerdi” diye yazdı.

1864'ün Kasım ayında Novorossisk'te toplanmış 24 790 Abadzeh, Bjeduğ ve Şapsıglardan sadece 14 900 kişi Osmanlı'ya geçebildi. Kuban bölgesi ordusu Kumandanı Tuğgeneral **M.Olşevski 9 Ocak 1865 tarihli** belgede şöyle bildirmiştir: “Sadece Konstantinovski burnunun Kuzeydoğusunda, Adige kampından tahminen beş verstlik mesafede yeni kazılmış mezarlarda yaklaşık iki bin dağlı gömülü bulunmuştur.”

Adigelerin baş celladı, General N.Yevdokimov, suç konuları hakkında şöyle yazmıştır: “**1864 yılında** eş benzeri olmayan bir olay oldu. Eski zamanlarda zengin, silahlı, savaşçı, Kuban Irmağı’nın üst kısmında Anapa’ya kadar geniş Kuban bölgesinde ve Sucuk burnundan Bzıb Nehri’ne kadar Kafkas sıradağlarının güney eteklerinde yerleşen sayısız dağlı bu topraktan aniden kayboldu.”

Resmi verilere göre, **1863-1864 yıllarında** Batı Kafkasya’dan Osmanlı’ya 47 703 kişi göçetti. Bunlardan **Abadzehler** – 27 337 kişi; **Natkhuaçlar** – 45 023 kişi; **Şapsığlar** – 165 626 kişi; **Ubıhlar** – 21 051 kişi; **Cigetler** – 11 873 kişi; **Ahçıpsiler** – 4 000 kişi; **Pshular** – 3 642 kişi;

1858-1866 yıllarında Temirgöy, Yegerukay, Mahoşların yaklaşık 3 000 ailesini (30 bin kişi), **Besleneylelerden** 4 000 kişiyi göç ettirdiler.

1864’te Osmanlı’ya göç eden Şapsığların listesi biliniyor. Listede ailedeki başların adı,soyadı; aile fertlerinin sayısı ve onlara ayrılmış ödenek miktarı da belirtilmiştir.

İkinci Rütbeli (Gildea) tüccar **Popovkin** tarafından götürülmüş Şapsığlar listesi:

06.06.1864 tarihli evraka göre Novorossisk’ten yelkenli gemilerle 54 836 kişi, Anapa’dan ise 49 291 kişi nakledildi. **6 Haziran** dahil nakliyat durumu şöyleydi: Novorossisk’ten 30 076 kişi **Şapsığ**; 16 727 kişi **Nathvac**; Anapa’dan 16 452 kişi **Nathvac**.

s.No	Pasaport No-su	Aile başlarının adları ve soy adları	Toplam göçmenlerin sayısı			ücretli kişi sayısı	Para miktarı	
			altı yaştan büyük	altı yaştan küçük	toplam		rub.	kop.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
e f. Dokoh								
1.	2153	Pşihos Kocihov	3	-	3	3	3	-
		Guazı Efaguz	3	-	3	3	3	-
		Zemid Khontu	6	-	6	6	6	-
		Khamhıs Khontu	18	1	19	18	18	-
		Huseyn Khintu	11	-	11	11	11	-
		Tınbovaç Suyak	9	-	9	8	8	-
		Khanuk Çemeo	7	-	7	7	7	-
		Tıhtunam Alyaso	3	-	3	3	5	25
		Haciev Soshto	2	-	2	2	2	-
10.		Alhas Tlururzek	1	-	1	1	1	75
		Tlebsuh Khantu	8	3	11	8	8	-
	2154	Mustafa Haştoku	2	2	4	2	3	50
		Efaps Du	1	2	3	1	1	75
		Çehan Dede	4	1	5	4	4	-
		Shabe Alyaso	5	1	6	5	5	-
		Nago Kauh	3	1	4	3	3	-
		Tuguz Huruş	5	2	7	5	5	-
		(?)	6	-	6	6	6	-
			97	13	110	96;	101	25

Novorossisk'ten dağlıların taşınması **16.13.1864 tarihinde** başladı, Anapa'dan ise **3 Mart'ta** başlayıp **20 Mayıs'ta** sona ermiştir.

Novorossisk Limanından dağlılardan oluşan 63 yelkenli yat ve 3 gemi, Anapa Limanından ise 27 gemi kalktı.

Гöчменлери Таşıян Гемилер

Taman, Bјeduęların Okrugundan Osmanlı'ya Batı Kafkasyalı dağlıları taşıyan gemilerin listesi ve her geminin yolcu sayısı bilinmektedir. **14 Haziran 1864 tarihinde** belirlenmiş listeye göre Rus,İngiliz,Türk ve Yunan gemileriyle Osmanlı'ya 27 337 kişi nakledildi. Yolcular arasında ücretsiz taşınan dört yaşıндan küçүк 3 803 çоқуқ da vardı.

№ по порядку отхода судов	Когда судно отошло	На каком судне выехали горцы	Число листов судна	Число выехавших душ
1	2	3	4	5
	Апреля			
1.	14	На Российском судне "Аргиро", шкипер Иоанни Бардариго	75	850 душ
2.	14	На Российском судне "св. Георгий", шкипер Антонио Джордженто	72	850 -/-
3.	17	На Греческом судне "Христудулов", шкипер Христудуло Дакарания	176 1/4	1250 -/-

№ по порядку отхода судов	Когда судно отошло	На каком судне выехали горцы	Число листов судна	Число выехавших душ
Апреля				
4.	19	На Ионическом судне "Агия Елена", шкипер Илия Муссури	138 1/4	1121 -/-
5.	19	На Греческом судне "Панагия и Пананди", шкипер Антонио Барбариго	160 1/2	1173 -/-
6.	21	На Российском судне "св. Георгий", шкипер Афанасий Афонасов	56 1/4	887 -/-
7.	22	На Молдавском судне "Андромиха", шкипер Ионни Кализи	74 3/4	1113 -/-
8.	23	На Российском судне "Александр", шкипер Апостоли Маранти	100 1/4	1371 -/-
9.	25	На Российском судне "Самсон", шкипер Леонидо Монолесо	70	1280 -/-
10.	25	На Российском судне "св. Иоанн и Николай", шкипер Николай Годулянов	80	1195 -/-
11.	26	На Российском судне "св. Иоанн и Митрофан", шкипер Иван Переверзов	45	1121 -/-
12.	25	На Российском судне "св. Иоанн Златоуст", шкипер Степан Бигарев	50 104/260	1340 душ
13.	26	На Греческом судне "Таксларх", шкипер Христуфуло Маорас	66 1/2	1060 -/-
14.	27	На Российском судне "Екатерина", шкипер Василий Пегцаля	56	1270 -/-
15.	29	На Российском судне "Калиопис", шкипер Дмитрий Стамбула	267	1446 -/-
16.	29	На Турецком судне "Чингирме", шкипер Хасан-Хаджи-Ахмет	83 1/4	923 -/-
17.	30	На Ионическом судне "Анна", шкипер Илья Калига	123	870 -/-
Мая				
18.	5	На Мекленбургском судне "Морелей", шкипер Отто Клевсков	108	1206 -/-
19.	5	На Российском судне "Царь-Лазарь", шкипер Лука Николич	44 3/4	640 -/-
20.	6	На Российском судне "Калиопис", шкипер Яков Мисерли	76	902 -/-

21.	8	На Российском судне "св. Георгий", шкипер Григорий Захаров	40	498 -/-
22.	8	На Российском судне "св. Екатерина", шкипер Григорий Травеза	43 3/4	640 -/-
23.	9	На Греческом судне "Демитриос", шкипер Мавроди Чинграмаки	161	1140 -/-
24.	11	На Греческом судне "Агиос Николаи", шкипер Марко Гаврили	141	874 -/-
25.	11	На Российском судне "св. Архангел Гавриил", шкипер Игнат Немеровский	-	1271 -/-
26.	14	На Греческом судне "Аполлон", шкипер Георгий Анаргиро	178 1/2	825 -/-
27.	16	На Английском судне "Гамильтон", шкипер Петр Уссит	137 1/2	1028 душ
Итого душ обоого пола и всех возрастов:				27 337

Rusya-Kafkasya Savaşının Son Akoru

1864 başlarında bütün Kuzeybatı Kafkasya Rusların eline geçti. Ancak Şapsığ, Ubıh ve Cigetlerin yaşadıkları Kafkas sıradağlarının Güney etekleri ve Karadeniz kıyısının işgali kaldı.

1864 yılının Şubat ayında Rusya ordusu birlikleri Kafkas sıradağlarından geçmeye başladılar. Birlikler Karadeniz sahiline de hücum ettiler. Aynı zamanda, Ubıhya ve Cigetya sahiline Rus askeri donanması gemileri de yaklaştı. Dahovskiy bölüğü Tuğgeneral **V.Geyman** kumandanlığında Kafkas sıradağlarından geçip Tuapse Nehri'nin dar boğazına girdi ve Karadeniz kıyısı böylece temizlenmeye başladı. **16 Mart'ta Lazarevskoye adlı eski filoyu zapt etti, 18 Mart' ta** ise Godlihk Nehri'nin yakınlarında Şapsığ ve Ubıhların ordusunu yenilgiye uğrattı. **25 Mart V.Geyman** Soçi Nehri'nin kolunda eski Rus kalesi-Navaginski'yi aldı.

Mart ayında Kafkasya ordusu Başkumandanı ve Kafkasya Genel Valisi (Namestnik) büyük prensi **Mihail Romanov** (1862-1881) **II.Aleksandr'a** şöyle yazmıştır:

'Karadeniz kıyısını tamamen temizlemek için cesurca ve kendimize güvenerek hareket etmeliyiz.Kuban'da yer alan dağlıların olduğu yerlere yerleşeceğine Osmanlı'ya göç etmeyi tercih edeceğii düşünülüyor.Karadeniz'in Doğu kıyısının işgali yerli nüfusun göç etme hızına bağlıdır.'

2 Nisan 1864 yılında Kafkasya ordusu Başkumandanı **Mihail Romanov** özellikle kendisi savaş alanına gidip Mzimta Nehri'nde yer alan Rusya ordusu kampında Ciget,Ubıh ve diğer halkların temsilcileriyle görüştü. Başkumandan herkesten itaat sözünü alıp onlara ya Kuban'a ya da Osmanlı'ya göç etme gözdağı verdi.

Büyük prens,İmparator I.Nikola'nın küçük oğlu ve İmparator II.Aleksand'ın kardeşi **Mihail Romanov (1832-1905)**, 1862-1881 yıllarında Kafkasya ordusu Başkumandanı ve Kralın Veziri görevleri üstlenmiştir. Romanov, 1864 yılının Mayıs ayında Batı Kafkasya'yı işgal ederek uzun yıllar boyunca devam eden Rusya-Kafkasya mücadelesi zaferle sonuçladı.

1864 yılının Mayıs ayında Rus ordusu birlikleri, **Aibga, Ahçıpsı, Pshu** gibi

Cigetlerin dağ kabileleri karşı karşıya geldiler. Mayıs ayının başlarında ölüm kalım mücadelesi sırasında **Aibgalar** yenildi. Bunlar Rus emir altına girmeyi kabullendiler. Aynı zamanda ekmek biçmek ve Osmanlı'ya geçmeye hazırlanmak için süre istediler. Rus ordusu birlikleri, Dağlıları şartsız koşulsuz teslim olması için Aibga boyunca ilerlemeye devam ettiler. 12 Mayıs Aibga tamamen teslim oldu. Kabile nüfusu Osmanlı'ya geçmek üzere Karadeniz kıyısına doğru hareket etti. Bu olaylardan sonra **Ahçıpsı** ve **Pshu** kabilelerinin direnci tamamen kesildi.

20 Mayıs 1864 tarihinde Rusya ordusunun 4 kolunu; **P.Şatilov, D.Svyatopolk-Mirski, V.Geyman** ve **P.Grabbe** komutanlığında Mzimta Nehri'nin üst kısmında Ahçıpsı merkezinde **Gubaadva** köyünde (Rusça Kbaada, şimdi –Krasnaya Polyana)

birleşip bu kabileyi ele geçirdiler. **21 Mayıs** Kafkasya ordusu Başkumandanı **Mihail Romanov, Gubaadva** alanında kolonlar olarak sıralanmış Rusya ordusu birliklerine Kafkasya mücadelesine son vermesini söyledi. Hitap yapıldıktan sonra ayin ve askeri resmi geçiti düzenlendi ve gösteri tören ziyafetiyle tamamlandı.

21 Mayıs 1864 tarihinde Kafkas ordusu Başkumandanı büyük prens **Mihail Romanov**, Ahçıpsi askeri kampından İmparator **II.Aleksandr**'a bir telgraf çekip Kafkasya mücadelesinde zafere ulaştıklarını iletip tebrikleri sunmuştur.

'Kafkasya'da hizmet için' Haç Nişanı

Rusya'da 'Kafkasya Haçı' denilen 'Kafkasya'da hizmet için' Haç Nişanı dört dereceden hazırlandı. İlk üç derece nişanı altın, gümüş ve tunçtan yapıldı, dördüncü dereceden Haç ise yine tunçtan yapılmış, ama daha küçük ölçülüydü. 1859-1864 yıllarında Kafkasya savaşına katılan her asker, rütbelerine göre bu Haç Nişanıyla ödüllendirilirdi.

“Batı Kafkasya İşgali için (1859-1864)” Madalyası

Gümüş Madalyanın ön tarafında her hangi bir yazı ve imparator sıfatı olmadan II. Aleksandr'ın profili vardı; Arka tarafında daire şeklinde yazılı sözler: ‘Batı Kafkasya İşgali için’; Ortada yatay biçimde ‘1859-1864’ yılları belirtilmiştir. Kafkasya savaşına katılan her asker, ayrıca harp eylemleri sırasında ordu birlikleriyle bulunan yerli (kafkasyalı) halk öncüleri, din kişileri, memurlar, tıp personel gibi birçok kişi bu madalyayla ödüllendirilirdi.

15 (27) Haziran 1864 tarihinde İmparator II. Aleksandr, aşağıda yazılı askeri kişilere özel bir takdirnameyle Kafkasya Savaşında zafere ulaştığını tebrik edip onları çeşitli nişanlarla ödüllendirdi:

- Büyük prens **Mihail Romanov** II. Dereceden Aziz Giorgi'nin Nişanıyla ödüllendirildi;
- **A.Baryatinski** hastalandığı dönemde ve Mihail Romanov Kafkasya'ya gelinceye kadar Kafkasya ordusu başkumandanı general-yaver **Grigol Orbeliani**, Aleksandr Nevski Nişanıyla ödüllendirildi;
- Kuban bölge başkanı ve Kuban bölge ordusu başkumandanı tümgeneral **Nikola Yevdokimov** II. Dereceden Aziz Giorgi'nin Nişanıyla ödüllendirildi;
- Abhazya ordusu Başkumandanı **Pavel Şatilov** II. Dereceden Aziz Vladimir'in Nişanıyla ödüllendirildi;
- Dragon 16. Nijegorod alayı komutanı Tuğgeneral **Nikola Grabbe**, üzerinde ‘Kafkasya sıradağından üç kez geçmek için’ yazılı elmaslarla kaplı altın kılıçla ödüllendirildi;

Revue par le Prince d'Orange

119 par l'Orléans

Ensemble de costumes à l'orient

Paris, A. Basset, (ancien) boulevard des Capucines

(Gie de la, avec, suite)

Revue par l'Orléans

İmparator II. Aleksandr

- Kafkasya ordusu genel Quartiermeister Tuğgeneral **Nikola Batezatul** I.dereceden Aziz Stanislav Nişanıyla ödüllendirildi.
- İmparator ayrı bir teşekkür mektubunu General-Feldmareşal **A. Bar-yatinski'ye** gönderip savaş bitmesi nedeniyle onu tebrik etti. Savaşa önemli katkıda bulunan general üzerine 'Kafkasya işgali hatırına' yazılı altın kılıçla ödüllendirildi.
- Kafkasya savaşının bitmesi için İmparator'un **12 Temmuz 1864 tarihli** kararnamesine göre 'Batı Kafkasya İşgali için' özel bir madalyası ve 'Kafkasya'da Hizmet için' özel bir Haç çıkarıldı.

Savaş Bittikten Sonra...

Yeni işgale uğramış bölge olağanüstü bir manzaraydı. Mayıs sonunda, Haziran ve sonraki dönem boyunca yüksek bir dağdan bakarken mükemmel dere-tepe, sıradağları, nehir ve çayları görebilirdin. Bağlar arasında bazı yerlerde yerleşim yerlerin izleri görünürdü. Ama bütün bunlar cansızdı, orada insanlığının kökü bile yoktu. Kimi yerde yeni çıkmış buğday hıala da orada halkın yaşadığının bir kanıtı. Ama tarlalar ve bağlar terkedilmiş ve bırakılmıştı. Ancak geçen sene kesilmiş mısır, eskiden insanların buralarda yaşadığını ve çalıştığını gösterirdi. Dağın zirvesinden bakan biri bu kocaman uzayda her hangi bir canlının, insanlığının olmamasına inanması zor olmasına rağmen bu bir gerçektir. Muhteşem manzaraları, doğanın bu mükemmel eseri ,cansızdı ve ziyaret edenlerin üzerinde keyiften ziyade daha durgun ve hüznü bir etki bırakırdı.

Tuğgeneral S. Duhovski

Ahçıpsıların ve Pshuların Tehciri

1864 Mayıs sonunda Ahçıpsılar yerleşim yerlerini bırakıp Osmanlı'ya gitmek üzere topluca deniz sahiline doğru hareket ettiler.

1864 yılının Mayıs ayında Cigetlerin prensi **Reşid Geç** kiraladığı iki gemi ile Osmanlı'ya geçip yaklaşık 400 emrindelikler Ciget de yanında götürdü.

1864 yılının Temmuz ayında Rus birlikleri zorla Pshu'ya girdiler. **Gribza Nehri'nin** sahilinde yapılmış önemli mücadele esnasında Pshular fedakârla savaştılsa da yine de yenilgiye uğradılar. Mücadeleden sonra sağ kalan Pshular kendi evlerini ateşe verip Osmanlı'ya gitmek üzere deniz kıyısına indiler. Ağustos'ta Pshular'ın bir kısmı – 105 aile (862 kişi)'yi Kuzey Kafkasya **Kuma Nehri'nin** deresine göçettirdiler, 4 bine kadar kişi ise Osmanlı'ya göçmek zorunda kaldı.

1864 yaz döneminde 20 bine kadar **Ciget** Osmanlı'ya göçetti.

1867 baharında Kuma Nehri'nin deresine göç ettirilmiş Pshuları (794 kişi)

Büyük Zelençuk Irmağı'nın boyuna göç ettirdiler. Bunların isim, soy ismi listesi bilinmektedir.

Avrupa ve Kafkasyalıların Tehciri

Kafkasyalı dağlıların zorunlu göçü ve Osmanlı'daki ağır durumlarından dolayı Avrupa'da büyük sesler çıktı. Avrupa basınında '**Kafkasyalı şövalye kabileleri barbar gücüyle**' memleketi terk etmek zorunda kaldığı için Rus Hükümeti adresine tepki gösteriyordu. 1860'lı yılların başlangıcında bile, Osmanlı'ya ilk göçmenlerin akını gittiğinde, İstanbul'da 'Çerkezler Komitesi' adlı örgüt kuruldu. Aynı zaman da, İngiliz diplomat ve sosyo-politik yazar olan **David Urquhart**'ın yönetimiyle, Londra'da 'Çerkezler Komitesi' oluşturuldu. Bu örgütlerin amacı; zorunlu göçmenlere yardım etmek ve durumlarını kolaylaştırmaktı.

Rus Hükümeti, Avrupa basınında çıkan sesler nedeniyle dağlıların Osmanlı'ya göç edilmesinin kendi iradeleriyle olduğunu tesbit ederek kendini haklı çıkarmaya çalışıyordu. Ünlü sosyo-politik yazar Tuğgeneral **R. Fadeev**'in belirttiği gibi Rus Hükümeti'nin **Kafkasya savaşında amacı; 'Karadeniz'in doğu sahilinden dağlıların kovulması ve bu bölgede Rusların yerleştirilmesi**di. Bu tedbir devletimizin güvenilirliği için gerekliydi.' R. Fadeev'in alaycı bir tavırla söylediği söze göre, yerli nüfusun Osmanlı'ya geçirilmesine hiç gerek yoktu. Rusya'nın, Kuban Irmağı'nın sol sahilinde onları yerleştirmek için yeterince kadar toprakları vardı. Ama dağlıların iradelerinin tam aksine onların durdurulmalarına da hiç gerek yoktu. Resmi fikrini ifade eden R. Fadeev, 'devletin bu topraklara ihtiyacı vardı' diye açık yürekle itiraf ediyordu. Yine de onun deyişine göre, yerli nüfusa gelince, 'onlara ise ihtiyaç hiç yoktu.'

Göçmenler Vatanlarına Dönmek İsterken...

1864 yılının Temmuz ayında Şapsiğların yüze kadar ailesi, memleketine dönme isteğiyle İstanbul'daki Rus Konsolosuna başvurdu, ama ret cevabını aldı.

1864 Temmuz ayında Samsun'daki Natkhuaçlar memleketine dönme isteğiyle İstanbul'daki Rus Konsolosuna başvurduysalar bile onlar da ret cevabına aldılar.

1872 yılında İstanbul'daki Rus Büyük Elçisine memleketine dönmesi üzerine 8 500 kişi Çerkez adına bir rica teslim edildi.

Rusya İmparatoru **II. Aleksandr** (1855-

1881) bu rica üzerine kendi eliyle şunu yazmıştır: 'Dönüş hakkında konuşmak mümkün değil' (scssa, f. 545, tarif 1, s. 69, kağ.2).

Kuzeybatı Kafkasya'nın Kolonize Etmesi

Rus Hükümeti, 1864 yılında Kafkasya savaşını bitirdikten ve Batı Kafkasya dağlılarını Osmanlı'ya göç ettirdikten sonra kolonize etmek için geniş toprakları ele geçirdi. Bu bölgede koloni kurup yerleşmek Rusya Devleti'nin ekonomik ve siyasi menfaatleri içine girmek üzereydi.. Bu yüzden hükümet bu görevi yerine getirmek için aktif hale gelmeye başladı.

İmparator II. Aleksandr, 1865 yılının Ekim ayında Kafkasya Genel Valisi ve Kafkasya ordusu Başkumandanı Nikola oğlu Mihail Romanov'un aracılığıyla Kafkasya'da hizmet için ve Kafkasya savaşı sırasında harp eylemlerine katılmak için 'daima veraset sahipliğinde' boş toprak arazilerini aşağıda yazılı üst düzey askerlere ödül olarak verdi:

General-yaver, İnfanter generali, Kont **N.Yevdokimov – 7 800 Desyatina** (Rusya'da eski toprak ölçü birimiydi, 1 Desyatina = 1,09 Hektar – Çevirmenin notu);

Tümgeneral **A.Karsov**, Kafkas ordusu'nun Kurmayı Başkanı – **6 000 Desyatina**;
Tümgeneral **Melikov - 6 000 Desyatina**; Kont **Sumarokov-Elston – 5 000 Desyatina**;
Meyer, Olşevski, Zotov – 4 000'er Desyatina; **P.Babiç – 3 000 Desyatina**; **Kampert ve Tihoski - 3 000'er Desyatina**; Tuğgeneral **V. Geyman – 3 500 Desyatina**;
Tuğgeneraller **Şulman, Tarhan-Mouravi, Bajanov, P. Şatilov – 3 000'er Desyatina**;
Tuğgeneraller **Radetski, Tsakni ve Suhodolski – 2 500'er Desyatina**; Tuğgeneraller **Mugukorov, Atarşikov – 1 000'er Desyatina**; Albay **D.Pilenko – 2 500 Desyatina**;

Albay **Yevdokimov – 1 500 Desyatina**; Albaylar **Merhileviç, Kuzminski, Popko, Kryukov, Nolkın, Semenkin, Korolenko, Pogulyaev, Kravtsov, Demidovski, Byunting, Zisserman, Antoneviç – 1 000'er Desyatina**; Albaylar **Likov, Kişinski, İliniç, Bibikov, Kobiyeç, Urus-Bey-Davlet-Çereev-Mugukorov, Belyustin, Rukeviç, Viberg, Gritsenko, Zedergolm, Gabayev, Makarov, Frolov, Romanov, İvaşçenko ve Jukovski – 800'er Desyatina**; Albay **Rusanov – 600 Desyatina** ('Kafkasya' gaz.-si, 1865,93,28 Kasım-10 Aralık).

Rus Hükümeti'nin karşısına; insanlardan tamamen boş olmuş, ama mükemmel tabiatı olan bu bölgenin yeniden yerleştirilmesi gibi görev vardı. Ancak önemli olan tek şey halk konusuydu. Karadeniz sahilinde Hükümetin siyasi açıdan tamamen güvenilir nüfusun olmasını istiyordu. Bu görevi yerine getirmek amacıyla 'Karadeniz Okrugı Yerleştirilmesi ve Yönetimine dair Kararname' adlı bir evrak hazırlandı. **10 Mart 1866 tarihinde** İmparator tarafından onaylanmış kararnamede öngörülen etkinlikleri gerçekleştirmek amacıyla **Karadeniz Okrugı** kuruldu.

10 Mart 1866 tarihli kararnameye göre Karadeniz sahili hattında Rus sakinlerinden 'kıyı köy yerleşim yerlerinin' kurulması belirlenmiştir. Yeni göç edenler için bir çok ayrıcalık ve muafiyet sağlanmaktaydı: Her aileye – **30 Desyatina** toprak; 50 rublelik para yardımı; 15 yıl boyunca vergilerden muafiyetin sağlanması; Asker hizmetinden muaf olunması vs. Bütün bu gibi tedbirlerin alınmasına rağmen Karadeniz Okruguna göç etmiş Rusların sayısı yine de oldukça azdı. Dolayısıyla Hükümet, **Güney Kafkasya ve Anadolu'dan** göç etmek isteyen hristiyanları, Slavları (Ukrainalı, Bulgar vs.), Moldovaları vb. kabul etmeye karar verdi. Bu politika sayesinde Anapa ve Novorossiysk arasındaki bölgede Rusların yanısıra **Çekler, Bulgarlar, Yunanlar** da yerleştiler.

Alınan tedbirlere rağmen Kafkasya savaşı bittikten sonra birkaç yıl boyunca Karadeniz'in Kuzeydoğu sahili tamamen ıssızdı. Bu bölgenin kolonize etme ideologu olan **A. Vereşçagin** 1870'li yılların başında şöyle yazmıştır:

'Gerek Psou Nehri, gerek Mzimta Irmağı havzalarında
birkaç yıldır yaşam göstergesi bile hiç yoktur.'

Karadeniz Okruğu'nda en güzel toprakların sahibi olan **İmparator** ve onun akrabaları, Kafkasya Genel Valisi ve üst askeri adamları ve sivil memurları oldular. Karadeniz sahilinde, Psah ve Dagomis nehirleri arasındaki arazi İmparator'a aitti. Doğa-iklim şartları bakımından mükemmel, aynı zaman, kültürü sağlanmış bu yerde asıl bahçivanlık ve şarapçılık geliştirilmesine önem verildi. Burada 26 üzüm cinsi yetiştirilmek üzere üzüm arazisi kuruldu. İmparator çiftliği'nin sınır komşusu Kafkasya Genel Valisi olan, Büyük Prens **Mihail Romanov**'un **Vardane** adlı Dagomis ve Hojieps nehirleri arasında, denizden dağa kadar 8 000 Desyatina toprağı kapsayan çiftliği idi. Burası yakın yerlerde yaşayan çiftlik sahipleri Terek bölgesi başkanı ve ordu başkumandanı tümgeneral Loris-Melikov, Karadeniz Okruğu başkanı D. Pilenko, Sohum askeri bölüm başkanı tuğgeneral V. Geyman vs. idiler.

Ruslar, Psou Nehri'nin sağ kıyısında, Cigetler'in eski köyüne yerleşip köye Vesoloye adı verdiler. Psezuapse ve Kudepsta nehirleri üzerinde iki Adige köyü oluşturuldu. Muhacirlik sırasında bu Adigeler dağa sığınip kurtuldular. Sonra onları dağdan indirip, Rus askeri birlikleri kurmayı yakınlarına yerleştirdiler.

19 Ocak 1878 yılında **A.Vereşçagin** şöyle yazmıştır:

“...Bunca Rus kanı ve parası pahasına ele geçirilen Karadeniz’in Kafkasya sahilinde yani Devletin taşra bölgesinde haklı olarak Rus kilisesi, Rus dili, Rus eğitimi egemen olmalıdır.”

Karadeniz Vilayeti (Guberniya)

Rus Hükümeti, **1866 yılında** Batı Kafkasya’nın idari düzenlemesinde reform gerçekleştirdi. Kuban Irmağı’ndan Kafkas sıradağlarına kadar geniş bir bölge; aynı zamanda Tzamaz Boğazı’ndan Tuapse Nehri’ne dek Karadeniz kıyısı **Kuban Bölgesi**’ne girdi. Tuapse Nehri’nden Beğerepsta Irmağı’na (Holodnaya Reçka) kadar Karadeniz’in Kuzeydoğu kıyısı, **Karadeniz Okruğu** sınırlarına girdi.

1870 yılının Ekim ayında yerli nüfustan tamamen temizlenmiş olan **Karadeniz Okruğu**’nda artık tehlike yaratmayacakları varsayıldığı için Şapsığların 90 ailesi yerleştirildi.

1870 yılından itibaren **Tzamaz** Boğazı’ndan **Tuapse** Nehri’ne dek yer alan bölge Karadeniz Okruğu sınırlarına katıldı.

1869 yılında **Karadeniz Okruğu**’nu, **Kuban Bölgesi**’nden çıkarıp **Karadeniz Vilayeti (Guberniyası)** haline getirdiler.

Kuban Bölgesi’ndeki İdari Değişiklikler

1864 yılının sonbahar döneminde Batı Kafkasya dağlılarının büyük bölümü Osmanlı’ya göç ettirildikten sonra ve bir kısmı da Kuban’a yerleştirildikten sonra Kuban Bölgesi’nde aşağıdaki değişiklikler gerçekleşmiştir:

1. Verhne (Yukarı) Kubanskoye ve Nijne (Alt) Kubanskoye iki ilçeleri birleştirilerek Karaçaylı, Abadzeh ve Ermeni mahallelerinden ibaret **bir Verhne (Yukarı) Kubanski Okruğu** oluşturuldu;
2. Nathvac ve Şapsığlar Osmanlı’ya göç ettirildiği için Nathvac ve Şapsığ okrugları iptal oldu. Bu okruglardan kalan nüfusu **Bjeduğ Okruğu**’na kattılar;

3. Bjeduğ Okrugı, **Hamiş** ve **Çerçen** mahalelerine ayrıldı;
4. Abadzehler'in okrugı, **Verhne Labinski** ve **Nijne Labinski** okruglarına ayrıldı.

1 Ağustos 1865 tarihinde Psekupse, Laba ve Zelençuk okrugları açıldı; 7 Ağustos'ta **Uruf**, 11 Ağustos'ta ise **Elbrus** okrugları açıldı. Batı Kafkasya dağlıları Osmanlı'ya göç ettirildikten sonra Kuban bölgesindeki en iyi topraklara Kazaklar yerleşti. Burada kalan yaklaşık 90 bin Abaza ve Adigeler, Psekupse, Laba, Zelençuk, Uruf ve Elbrus okrugları'nda yaşıyorlardı.

1866 yılının başlarında Kuban Bölgesi'nde yaşayan dağlıların silah taşıması yasaklandı.

Abazaların İdari Düzeni

Ruslar tarafından Kuban Bölgesi işgal edildikten sonra bu alanda kalan nüfusu yönetmek amacıyla **askeri idari birimler** kuruldu. **1865 yılında** askeri idari birimler, **askeri milli okruglarına** dönüştü. Toplam kurulmuş beş okrugdan **Abazalar; Zelençuk, Elbrus ve Laba** gibi üç okruglarda yaşamış oldular.

1869 yılında okruglar ilçeler haline geldi, **1888'de** ise bunların yerine Kuban Bölgesi'nde yedi bölüm oluşturuldu. Abazaların asıl kısmı **Batalpaşinski** bölümüne girmiş oldu.

Hodza İsyanı

1869 yılının Nisan ayında Hodza Nehri'nin dar boğazında yaşayan avullar (köyler) ayaklandı. İsyan sebebi, toprak reformu hazırlıklarıyla ilgili olarak dağlıların yeni yerlere göç ettirilmesi, silah taşıma yasağı vs. gibi olaylardan kaynaklandı. Düzenli ordu birlikleri Adigelerin Hodza köylerini ablukaya aldı. Müzakere sırasında isyancıların bir kısmı teslim oldu, diğer kısmı ise **Dokşukohabil** köyünde (şimdi Daşkovski kasabası) güçlenip büyük bir direniş gösterdi. Ama Ruslar oraları da tamamen yağmaladı.

“Kafkasya – 1871 yılı” Madalyası

Rusya’da köylü reformu tamamlandıktan sonra **1871 yılında II. Aleksandr (1855-1881) üçüncü defa Kafkasya’ya geldi. Hükümetçilerin kanaatine göre “artık nihayet sakin olan” İmparator’un geliş amacı buradaki durumun yerinde tanınmasıydı. 1837 yılında babasının gelişinde olduğu gibi, bu sefer de II. Aleksandr’a yerli seçkin prens-aznavurlardan oluşan atlı koruma bölüğü eşlik etti. İmparator, babasının zamanında çıkarılmış olan gümüş madalyanın aynısını yapılmasını emretti. Madalyanın ön tarafında Çarın profili ve “Rusya İmparatoru II.Aleksandr” diye daire şeklinde bir yazı vardı; arka tarafta “Kafkasya” yazısı ve küçük beş uçlu yıldızın altında “1871 yılı” tarihi vardı.**

Osmanlı’ya Göçe Devam

Kafkasyalı dağlıların Osmanlı’ya kitlesel bir şekilde göç ettirilmesi 1859-1865 yılları arasında gerçekleştiyse de bu süreç sonradan da kesilmedi ve az ölçüde 20. yüzyılın başlarında bile devam etti.

1871-1881 yılları arasında Kuban Bölgesi'nden Osmanlı'ya dağlıların 428 hanesi, **1882-1883 yıllarında** ise 1 381 hanesi göç etti.

1887 yılında Rus Hükümeti, Kuban Bölgesi'nde yaşayan Adige-Çerkezlerin askeri hizmete çağırılmasına karar verdi. Buna karşılık Adige köyleri Osmanlı'ya geçme izni istediler. Hükümet bunu kabul etti ve 1888 yılının Ekim ayında Hacımukov adlı avuldan (köyden) 3 333 kişi Osmanlı'ya göç etti. Hükümet köyün yerine Kazaklar stanitsasını kurmak istediği için dağlılara evlerini satma konusunda birtakım engeller koydu.

7 Kasım 1889 tarihinde İmparator, Adigelerin altı köyde yaşayan nüfusa Osmanlı'ya göç etme "izni verdi."

1890 yılında Laba ve Ekaterinodar bölümlerinden yedi avul (köy), Hükümetin bu topraklara ihtiyacı olduğu için Osmanlı'ya göç ettirildi.

19. yüzyılın 80'li-90'lı yıllarında Kuban Bölgesi'nden yaklaşık 20 bin kişi Osmanlı'ya göç ettirildi.

1900 yılının sonlarında Terek Bölgesinden göç ettirilmiş 260 Kabardey Şam'a gitti.

1900-1906 yıllarında yaklaşık 8 bin Kabardey Osmanlı'ya göç etti.

Abazalara ve Çerkezlere Karşı Yapılan Savaşın Sonuçları

Rus Hükümeti'nin yaptığı mücadeleler sırasında Abaza-Çerkezlerin büyük bir kısmı şehit oldu; bir kısmı yurt dışına geçip izni kaybettirmek zorunda kaldı. Rusya'da Çerkezlerin çok az bir kısmı kaldı. Sonuçta, Abaza-Çerkezlerin bir sürü etnik grupları tamamen yok oldu.

1862-1864 yıllarında Abazaların büyük bir kısmı (resmi verilere göre yaklaşık 45 bin kişi) Osmanlı'ya göç etti; Osmanlı'da ise Abhazlar ve Adigelere katılıp karıştı.

1883 yılının verilerine göre Kuban Bölgesi'nde tahminen 10 bin Abaza (1 408 aile) kalmıştır. Şimdi muhacir Abazalarının kuşakları (yaklaşık 10 bin kişi) Yakın Doğu ülkelerinde (Türkiye, Suriye, Lübnan, Ürdün) yaşıyor.

1989 yılının verilerine göre Rusya Federasyonu içinde Karaçay-Çerkesya, Adige, Kabardey-Balkar gibi Cumhuriyetlerde 33 bin Abaza yaşamaktadır. Bunların yerleşim yerleri Büyük ve Küçük Zelençuk, Kuban ve Kuma ırmakları'nın boylarında bulunmaktadır. Konuşma dili Abazca'dır.

XX. YÜZYIL

**Sonra 1 Mayıs'ta Vladikafkas'ta dağlıların I. kurultayı açıldı.
Kongrede Kafkasya Birleşmiş Kafkasya Dağlıları Birliği'nin
kurulması ilan edildi.**

Birleşik Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti

1917 yılının Şubat ayında Çarizm çöktükten ve Geçici Hükümet iktidara geldikten sonra **1 Mayıs'ta** Vladikafkas'ta dağlıların I. kurultayı açıldı. Kongrede Kafkasya Birleşmiş Kafkasya Dağlıları Birliği'nin kurulması ilan edildi.

25 Ekim (7 Kasım) 1917 tarihli devrim yapıldıktan ve Rusya'da iktidara Bolşevikler geldikten sonra, **21 Aralık'ta** Kuzey Kafkasya Halklarının Bağımsızlığı ilan edildi. Bu olay, yerli Rus-Kazak ahalisi içinde olumsuz tepkiler yarattı. Bu tepkiler daha sonra kanlı saldırılar haline geldi.

11 Mayıs 1918 tarihinde Birleşik Kafkasya Dağlılarının Cumhuriyeti kuruldu. Çeçenistan, İnguşya, Adige, Karaçay, Kabardey, Osetya, Balkarya ve Dağıstan'ı içeren yeni kurulan bağımsız ülkede üst makamlar şöyle dağılmıştır: Cumhurbaşkanı – **Tapa Çermoyev** (Çeçen), Parlamento Başkanı – **Vasan-Girey Cabag** (İnguş), Dış İşleri Bakanı – **Haydar Bamat** (Kumuk), İç İşleri Bakanı – **Pşemaho Kotsev** (Kabardey), Savunma Bakanı – **Nuhbek Tarkovski** (Kumuk) vs.

1919 yılının Şubat ayında Dağlılar Cumhuriyeti'ne **A. Denikin**'in gönüllü ordusu zorla girip baharda ülkeyi istilâ etti. **23 Mayıs'ta** Dağlılar Cumhuriyeti ortadan kalktı. Hükümet ve Parlamento üyelerinin bir kısmı kendilerini siyasi mülteci olarak Tiflis'te buldular.

Anton Denikin (1872-1947), Tümgeneral (1916). Birinci Dünya Savaşına (1914-1918) katılan Denikin, 1917 yılının Nisan-Mayıs aylarında Yüksek Başkumandanın Kurmay Başkanı, sonra ise Batı ve Güneybatı cephelerinin Kumandanı idi. 1917 yılının

sonlarında gönüllü ordu kurulmasına katılan Denikin, 1918 yılının Nisan ayında bu ordunun komutanlığını üstlendi. 1918 yılının sonbahar döneminden “Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri’nin başkumandanı” olan general, “Bir ve Dağılmamış Rusya”nın kalkınması için mücadele verdi. 1920 yılında yurt dışına göç etti.

Kızıl Ordu ve Çerkezler

1918 yılının Şubat ayında Kızıl ordu, Gabukay, Birinci ve İkinci Napşukay, Konçukohabil, Cicihabil gibi Çerkez köylerine ateş edip oraları zorla aldı. Çerkezler büyük can kaybına uğradılar. Kızıl ordu askerleri, köyleri talan edip yağmaladılar.

1918 yılının yaz döneminde Kızıl ordu birlikleri, Koşehabil adlı Çerkez köyüne hücum edip köyü silah zoruyla ele geçirdiler. Mücadelede 214 Çerkez şehit düştü, köy ise yağmalandı.

Çerkezler ve Sovyet Hükümeti

1920 Mart ayında XI. Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilen Kabardey’de Sovyet Hükümeti yönetimi kuruldu. Sovyet Hükümeti döneminde Kabardeyler ayrı bir ulus olarak ortaya çıktı.

17 Kasım 1920 tarihinde Kabardey Okrugunu da içeren Dağlılar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1921 Haziranında Kabardey Okrugunu işçiler ve

köylüler mebusları kurulu, Dağlılar ÖSS Cumhuriyeti'nden Kabardey Okruğu'nun çıkarılmasına dair bir kararverdi. Dağlılar ÖSS Cumhuriyeti yönetimin karşı koymasına rağmen 1921 Eylülünde Rusya Sovyet Federasyonuna girecek olan Kabardey Özerk Bölgesi kuruldu.

1922'de tamamen başka kökenlere sahip Kabardey ve Balkar halkları bir idari birim içinde birleştirildiler. Ocak ayında Kabardey-Balkar Özerk

Bölgesi oluşturuldu, **5 Aralık 1936 tarihinde** ise bu bölge Kabardey-Balkar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. **1944'te** Balkarlar'ın Orta Asya'ya ve Kazakistan'a sürgüne gönderilmesinden sonra **1944-1957 yıllarında** sadece Kabardey ÖSSC varlığını korudu. Balkarlar'ın sürgünden dönmesinden sonra **1957'de** Kabardey-Balkar Özerk SSC kalkınmış oldu. **1991'den** itibaren ismi Kabardey-Balkar Cumhuriyeti oldu. Yüzölçümü 12,5 bin kilometrekare olan Cumhuriyetin nüfusu içinde %42,2 Kabardeyler; %9,4 Balkarlar; %32,0 Ruslar, %16,4 oranında ise diğer gruplar yer almaktadır.

1989 yılının verilerine göre Rusya Federasyonunda 386 bin Kabardey yaşamaktaydı. Kabardeyler Güney-Batı Asya ülkelerinde de yaşamaktadırlar. Konuşma dili Kabardey-Çerkezcedir.

Sovyet Hükümeti başa geçtiğinde ve milli sınırlar belirlendiğinde Kuban'ın sol kıyısında yerleşmiş Kabardeylerden (ki bu halklar, uzak kaldıkları için ne Kabardey-Balkarya ne de Adıgey Özerk Cumhuriyetine katılacaktı) **1926 Haziranında** Çerkezler Milli Okruğu oluşturuldu. Bu idari birimde yaşayan Kabardeyler ayrı bir halk olarak tanındı ve bunlara Çerkezler dendi.

12 Ocak 1922 tarihinde Batalpaşinski, Malokaraçayevski, Üçkulan, Humar ve Elburgan Okruglarını içeren Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi kuruldu. **1926**

Haziranında Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi, Karaçay Özerk Bölgesi ve Çerkezler Milli Okruğu olarak iki gruba ayrıldı.

30 Nisan 1928 tarihinde Çerkezler Milli Okruğu, Çerkez Özerk Bölgesi haline geldi. 1957 Ocak ayında Karaçay Özerk Bölgesiyle birleşerek Rusya SFSC'in Stavropol bölgesine giren Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi oldu. 1991 yılından itibaren buraya Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti denir, ancak yine de Rusya Federasyonu Stavropol bölgesi içine girmektedir. Yüzölçümü 14,1 bin kilometrekare olan Cumhuriyetin nüfusu 390 bin kişiden oluşmaktadır. İdari merkezi Çerkessk şehri'dir. Cumhuriyetin nüfusu içinde halkların dağılımı şöyledir: %9,7 Çerkezler; %6,6 Abazalar; %42,0 Ruslar; %32,0 Karaçaylar; % 3,1 ise Nogaylar.

27 Temmuz 1922 tarihinde Rusya SFSC Kuban-Karadeniz Bölgesinin Krasnodar ve Maykop bölümlerinden Çerkezlerin (Adigeler) yerleştiği topraklar ayrıldı ve idari merkezi Krasnodar şehrinde olan Çerkezler (Adigey) Özerk Bölgesi kuruldu. Burada yaşayan Adigelere Çerkez adı verildi. Ama Karaçay-Çerkez ve Çerkezler (Adigey) Özerk Bölgelerinin adları aynı olduğu için bu konudaki rahatsızlığı gidermek amacıyla **24 Ağustos 1922 tarihinde** Çerkezler Özerk Bölgesine Adigey Özerk Bölgesi, burada yaşayan nüfusa da Adigeler adı verildi.

10 Ağustos 1936 tarihinde Maykop şehri Adigey Özerk Bölgesine katıldıktan sonra idari merkezi de Krasnodar şehrinde Maykop'a taşındı.

Sovyet döneminde Kuzey Kafkasya'da kurulan milli-idari düzen, zaten bir sömürgeleştirme politikasının maskeleyen haliydi.

Şapsığların Milli Rayonu (İlçesi)

1924 Ağustos ayında Şapsığ kongresi düzenlendi. Kongre gündeminde toprak yetmezliği konusu vardı; Şapsığların milli özerkliği konusu da tartışmaya açıldı. Bu birim, idari merkez Tuapse’de olacak şekilde Gürcistan sınırlarından Taman yarımadasına kadar olan toprakları kapsayacaktı. Bu durumda Sovyet Hükümeti, Rus okruglarına girmeleri şartıyla milli azınlıkların sıkışık olarak yaşadığı yerlerde Özerk milli rayonlarının (ilçelerinin) kurulmasına izin verdi. **1924 Eylül ayında** on tane köy birleşerek Şahe Nehri’nin kolundan Tuapse’ye kadar arazide denize çıkışı olmayan bölgede Karadeniz Okrugı içerisinde olan Şapsığların milli rayonu (ilçesi) oluşturuldu. Nüfusu 5 bin kişilik bu ilçeye **1930’dan itibaren** Şapsığların rayonu (ilçesi) adı verildi. Daha sonra **1945 Mayısında** ise buranın ismi Lazarevskoye olmuştur.

Sovyet Hükümeti’nin Muazzam Projeleri ve Çerkezlerin Trajedisi

1968 yılında Sovyet Hükümeti, “Vatana milyon ton Kuban pirinci” adlı bir programı gündeme getirdi. Kuban’dan milyon ton pirincin alınmasını öngören bu program çerçevesinde Kuban barajı inşaatına karar verildi. Krasnodar şehri üstünde, Kuban Nehri üzerinde 420 kilometrekare araziye bentlerle çevirdiler ve orada yaşayan 18 Çerkez köyünün ahalisini zorunlu göçe tâbi tuttular. Çerkezlerin avulları (köyleri), dedelerinin mezarları hep sular altında kaldı. **1975 Kasımında** inşaat tamamlandıktan sonra Kuban Barajı’nın kıyısında nüfusunun çoğunluğu su altında kalan köylerinden göç ettirilmiş insanlardan oluşturulan Tyuçejsk (Adigeyski) adlı bir şehir meydana geldi. Çerkezlerin aleyhine fiilen demografik yayılma ve ihlâk gerçekleşmiş oldu.

1975 yılında Sovyet Hükümeti, Kuzey Kafkasya’da yeni bir muazzam projenin gerçekleşmesi için çalışmaya başladı. Proje amacı Büyük ve Küçük Zelençukların Kuban Irmağı’na katılmasıydı. Sonuçta zaten içilebilir su açısından sıkıntı çeken Çerkez ve Abaza bölgeleri tamamen susuz kalma tehlikesiyle karşı karşıya geldiler. Bu durum, demografik yayılma ve ihlâkın gerçekleşmesi için yapılan girişimlerden biriydi. İşçilerin çoğunluğu Merkez Rusya’dan getirilmiş; inşaat yapımında **1990**

yılı için 110 milyon ruble zaten harcamış oldu. “Adıga-Hasa” adlı Çerkezler Milli Hareketi’nin iki buçuk yıllık mücadelesi, sonunda olumlu bir netice verdi ve **23 Ağustos 1990 tarihinde** Stavropol Bölgesi Kurulu Prezidyumu (divanı) inşaatın durdurulması ve kapatılması hakkında bir karar aldı.

Rusya Devlet Kurulu (DUMA)

2006 yılında Rusya Devlet Kurulu (DUMA), Adigey Cumhuriyeti’nin iptali konusunu gündeme getirdiyse de şimdilik son karar henüz verilmiş değildir.

2006 yılında Rusya Devlet Kurulu (DUMA), tarihi yurtlarına dönmek isteyen Kafkasyalıların Rusça bilmeleri şartını ileri sürdü ve bu konuda karar aldı. (M. Kumakhov & K. Vamling. The Caucasians and their language. Malmö, 2006, p.XIX).

- **2010 Ocak ayında** Güney Federal bölgeden; Dağıstan, İnguşya, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Karaçay, Çerkesya, Kabardey-Balkar ve Stavropol bölgesi içeren **Kuzey Kafkasya Federal bölgesini** ayırdılar. Adigeyleri içeren Krasnodar tarafı, Rostov, Volgograd, Astrahan bölgeleri ve Kalmıkya ise **Güney Federal bölgesinde** kaldı.

Yurda Dönme Çalışmaları

27 Şubat 1989 tarihinde Suriye Arap Cumhuriyeti'nin vatandaşları, dedelerinin toprağına dönme ricasıyla SSCB Lideri olan M. Gorbaçyov'a başvurdular. Dilekçeye imzalarını koyanların isim listesi aşağıda yer almaktadır:

Merza İssa (Kabardey), Kumuk Mamduh (Kabardey), Kat Riyad (Adige), Bakır Ahmad (Abhaz), Azdamir Burhan (Çeçen), Adhat Fauaz (Osetya), Auar Muhiddin (Dağıstanlı).

Dilekçeye imza atanlar, **29 Kasım 1989 tarihinde** aynı taleplerini yineledikleri bir mektup ile SSCB Yüksek Kuruluna baş

vurdular ancak mektuplarına bir cevap alamadılar

1998 yılında muhacir göçmenlerin ilk kuşaklarının kitle olarak dönmesi gerçekleşti. Kosova'dan tarihi yurduna dönen 200 Çerkez ailesi, Adigey Cumhuriyetinde, Maykop yakınında özellikle kendileri için inşa edilmiş olan **Mapehabl** adlı bir köye yerleştirildi. Adigey Cumhuriyetine yurtdışından bine kadar Çerkez yurda dönmüştür.

Etnik ve siyasi öldürmeler

25 Eylül 2006 tarihinde Kislovodsk'te evinin giriş katında Stavropol bölgesi'nin Müslümanlar Dini Başkanlık Kurulu üyesi, Stavropol bölgesi'nin Müftü yardımcısı, Kislovodsk'in camii imamı olan **Abubakir Kurciyev** öldürüldü.

20 Eylül 2009 tarihinde Çerkesk'te Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti ve Stavropol bölgesi Müslümanlar Dini Başkanlığı başkan yardımcısı olan **İsmail Bostanov**

ve 16 yaşındaki oğluna suikast yapıldı. Bunlara durmaksızın ateş edildi. **İsmail Bostanov** öldü, oğlu ise ağır yaralandı.

15 Aralık 2010 tarihinde Nalçık'te akşam üzeri evinin yakınında meçhul kişiler tarafından Kabardey-Balkar manevi lideri müftü **Anas Pşıheviç'e** suikast gerçekteşti. Ağır yaralanan müftü vefat etti.

Abaza-Adigelere Karşı Gerçekteştirilen Politikanın Değerlendirilmesi

Rusya-Kafkasya savaşı sırasında Rus İmparatorluğu, planlı ve kasıtlı olarak Kuzey Kafkasya'nın batı ve iç kısmında yaşayan nüfusun, Çerkez ve Abazaların bu bölgeden askeri güçle kovulmasına çalışıyordu. Rus Hükümeti; Kafkasya savaşları sırasında bu bölgede yaşayan halkların "soykırımı" ve etnik temizliği yapardı. Rusya Kuzey Kafkasya'daki ahalinin fizik olarak tamamen ya da kısmen imhası için özellikle ve bilerek zor şartlar ileri sürerdi.

Saldırganlıkla ve imha etmeye yönelik olarak gerçekteşen bu emperyalist politika Sovyet totaliter düzeni döneminde de devam ederdi. Rusya Federasyonu'nun politikası, şu anda pek Abaza-Adigelerin fiziksel olarak imhasına yönelik değil, onların köylerinde var olan geleneksel çiftliklerin ve tabiatın yok edilmesine; dillerinin, örf-adetlerinin, düşünme tarzlarının bozulmasına ve nihayet nüfusun Ruslaştırılmasına yönelikti. Çarlık ve Sovyet Hükümeti döneminde yapılmış böyle ayırım politikası sonucunda Abaza-Adigelerin sayısı önemli ölçüde azaldı.

Кайнаклар

scssa, f. 545, aRw. 1, s. 65 _ Переписка о поселении псхувцев в Кувинском ущельи.

ბგზსა, ფ. 545, სფ. 1, ბ. 69 – Переписка о прошении черкесов по вопросу возвращения на родину.

anTelava e. (T)., kavkasia da ruseTi, t. I, naw. I, Tb., 2007.

TofCiSvili r., kavkasiis xalxTa eTnografia, Tb., 2007.

kviciani j., kavkasia da kavkasielebi, Tb., 2010.

kopaliani e., ruseTis urTierToba Crdilo-dasavleT kavkasiTan XVIII saukunis meore naxevarSi, Tb., 2000.

orbeliani gr., mgzavroba Cemi tfilisidan peterburRamdis, wgn.: gr. orbeliani, TzxulebaTa sruli krebuli, Tb., 1959.

javaxiSvili n., narkvevebi qarTveli da adiReli xalxebis urTierTobis istoriidan, Tb., 2005.

Абазины, историко-этнографический очерк, ред. Л. И. Лавров. Черкесск, 1989.

Абрамов Я. В., Кавказские горцы. Краснодар, 1927.

Акты собранные Кавказской археографической комиссией под ред. Ад. Берже, Тифлис, т. IV, 1870; т.V, 1873; т. VI, ч. II, 1875; т. VII, 1878; т. VIII, 1881; т. IX, 1884; т. X, 1885; т. XI, 1888; т. XII, 1904.

Ахчипсху. 21 мая, - «Кавказ», 1864, #49.

Берже А. П., Выселение горцев с Кавказа. - «Русская старина», т. XXXIII, СПб., 1882.

Бутков П. Г., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869; ч. II, СПб., 1869; ч. III, СПб., 1869.

Волкова Н. Г., Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX века, М., 1974.

Волкова Н. Г., Лавров Л. И., Современные этнические процессы, в кн. Культура и быт народов Северного Кавказа (1917-1967 гг.), под ред. В. К. Гарданова. М., 1968.

Высочайшая грамоты 15-го (27-го) июня 1864 г., - «Кавказ», 1864, #51.

Высочайший рескрипт 15-го (27-го) июня 1864 г., - «Кавказ», 1864, #53.

Высочайший рескрипт 12 июля 1864 г., - «Кавказ», 1864, #58.

Гарданов В. К., Общественный строй адыгских народов (XVIII – первая половина XIX в.). М., 1967.

Гейнс К., Пшехский отряд. - «Кавказский сборник», т. VIII, Тифлис, 1884.

Дебу И., О Кавказской линии. СПб., 1829.

Джавахишвили Н.Г., Борьба за свободу Кавказа. Тб., 2005.

Дзидзария Г. А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. 2-е дополненное издание. Сухуми, 1982.

Дороватовский С., Сочи и Красная поляна с окрестностями, СПб., 1911.

Дроздов И., Обзор военных действий на Западном Кавказе с 1848-го по 1856-й

- год. – „Кавказский сборник, т. X, Тифлис, 1886, т. XI, Тифлис, 1887.
- Дубровин Н. Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. I, СПб., 1871; т. II, СПб., 1886; т. IV, СПб., 1886; т. V, СПб., 1887; т. VI, СПб., 1888.
- Живописная Россия, под общей редакцией П. П. Семенова. Т. IX, Кавказ. М. 1883.
- Записки М. Я. Ольшевского. Кавказ с 1854 по 1866 гг. – «Русская старина», 1895, #10.
- Известия о последних военных действиях на Западном Кавказе. – «Кавказ», 1864, #44.
- Касумов А. Х., Разные судьбы, Нальчик, 1967.
- Ковалевский П. И., Кавказ. Т. I, Народы Кавказа. СПб., 1914.
- Короленко П. П., Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896. Екатеринбург, 1896.
- Кравцов И. С., Кавказ и его военачальники. – «Русская старина», т. 50, СПб., 1886.
- Лайпанов Х. О., К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию. – Труды Карачаево-Черкесского НИИ истории, языка и литературы, вып. V, 1966.
- Лилов А., Последние годы борьбы русских с горцами на Западном Кавказе. – «Кавказ», 1867, #9, 18, 19.
- Люлье Л. Я., Черкессия. Историко-этнографические статьи. Краснодар, 1927.
- Милютин Д. А., Воспоминания. 1863-1864. Под редакцией доктора исторических наук, профессора Л. Г. Захаровой. М., 2003.
- Н. Ш. Генерал Вельяминов и его значение для истории Кавказской войны. «Кавказский сборник», т. VI, Тифлис, 1883.
- Памятники времен утверждения русского владычества на Кавказе. Под редакцией генерал-майора Потто. Тифлис, 1906.
- Переселение горцев в Турцию, – «Кавказ», 1864, #77.
- Пестель П., Русская правда, СПб., 1906.
- Потто В. А., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1. СПб., 1885; т. 2. СПб., 1885; т. 5. Тифлис, 1889.
- Приказы по Кавказскому военному округу, – «Кавказ», 1865, #93.
- Смирнов Н. А., Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. М., 1958.
- Солтан В., Военные действия в Кубанской области с 1861-го по 1864-й год. – «Кавказский сборник», т. V, Тифлис, 1880.
- Утверждение русского владычества на Кавказе, под редакцией генерал-майора Потто, т. III, ч.1; т. III, ч.2, Тифлис, 1904.
- Фадеев А. В., Убыхи в освободительном движении на Западном Кавказе. – «Исторический сборник», 4, М. – Л., 1935.
- Фадеев Р.А., Шестьдесят лет Кавказской войны. Тифлис, 1860.
- Фадеев Р.А., Письма с Кавказа, СПб., 1865.

- Федоров М. Ф., Походные записки на Кавказе с 1835 по 1842 год. – «Кавказский сборник», т. III, Тифлис, 1879.
- Филипсон Гр. И., Воспоминания. М., 1885.
- Фонвилль А., Последний год войны Черкессии за независимость. 1863-1864. Из записок участника-иностранца. Краснодар, 1927.
- Хотко С. Х., История Черкессии, СПб., 2001.
- Черноморские козаки в их гражданском и военном быту, СПб., 1858.
- Шишов И., Схватка за Кавказ. XVI-XX. М., 2005.
- Щербатов А. П., Генерал-фельдмаршал князь Паскевич-Эриванский, т. III, СПб., 1891.
- Щербина Ф. А., История Кубанского казачьего войска. т. 2, Екатеринодар, 1913.
- Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1. Тифлис, 1907.
- Эсадзе С., Покорение Западного Кавказа. Тифлис, 1914.
- Юров А., Три года на Кавказе. 1837-1839. – «Кавказский сборник», т. VIII, Тифлис, 1884.
- Юров А., 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе. 1837-1839. – «Кавказский сборник», т. X, Тифлис, 1886.
- Bell J.** Journal d une residence en Circassie, t. I-II, Paris, 1841.
- Carol J.**, Coloniisation Russe les deux routes du Caucase. Paris. 1899.
- Guedalla P.**, Palmerston. London. 1926.
- Natho I. Kadir.** Circassian History, Xlibris Corporation, 2009.
- Volatile Borderland:** Russia and the North Caucasus, Washigton, 2010
- www.circassiangenocide.org

